անոնց վրայ[53]: Դաշնակցութիւնը, հակառակ միութենական քաղաքականութեան, կ'ուզէր տեղական ինքնավարութիւն եւ կամ նոյնիսկ ամբողջական անկախութիւն[54]:

Յօդուածիս հեղինակը կը ներկայացնէ նաեւ բարեկամական ձգտումներ հայ-թրքական յարաբերութիւններու մէջ մինչեւ Ատանայի ջարդը, «որ մաս էր 13 Ապրիլ 1909ի հակայեղափոխութեան»[55]: Ապա, էջ 421–422, կը վերլուծէ սոյն եւ նման խնդիրներ ու կ'անդրադառնայ Միութենական-Դաշնակցական եւ հայկական-թուրք պետական յարաբերութիւններու զարգացումին: Էջ 423–424 կը ներկայացնէ Անատոլի գաւառներու խնդիրները եւ հայերը իբր ենթակայ տարր Ռուս-Օսմանական քաղաքականութեան: Կ'անդրադառնայ հոս նաեւ հայ-քրտական ընդհարումներու:

Բարդ էր քաղաքական կացութիւնը, զոր հեղինակը կը ներկայացնէ մինչեւ 1914: Իսկ «Պատերազմի սկիզբը Եւրոպայի մէջ նոր եւ աւելի ողբերգական գլուխ մը բացաւ Թուրք-հայկական յարաբերութիւններուն մէջ»[56]:

Ա. հատորի հինգերորդ մասը յատկացուած է ներկայացնելու դիւանական աղբիւրները[57]:

Ուսումնասիրութեան Բ. հատորը[58] մեզ այնքան չի հետաքրքրեր, որքան առաջինը: Անշուշտ հայերու ներկայութիւնն ու գործունէութիւնը արաբախօս երկիրներու մէջ, որոնք այս հատորին մէջ կը ներկայացուին, չէ կարելի ուրանալ եւ ընթերցողները պիտի հանդիպին այսպիսիներու, սակայն ոչ այնքան, որքան կայսրութեան կեդրոնական նահանգներու մէջ: Ա. հատորի նման էջ VIII կայ համառօտագրութեան ցանկ մը եւ գրադարձութեան ծանօթութիւն մը: Էջ IX' ծանուցում, ապա ներածութիւն՝ B. Braude էջ 1–5:

Այս հատորին մէջ ուսումնասիրուած են Միլլէթ դրութիւնը Երուսաղէմի մէջ. նաեւ Դամասկոսի, Սուրիոյ, Լիբանանի, Արաբիոյ եւ Եգիպտոսի նահանգներու շրջաններէն զանազան նիւթեր կը շօշափուին:

Էջ 207–223 կայ Մատենագրութեան ցանկ մը: Էջ 214–220 յատկացուած է հայկական մատենագրութեան:

225–248 էջերուն վրայ տրուած է Անձնա-Տեղանուններուն այբուբենական ցանկ մը երկու հատորներուն:

Արդ, ուսումնասիրութիւնը կրնայ բանաէրներու ծառայել նկատմամբ շատ մը կէտերու՝ պատմական կամ մշակութային հարցերու մէջ: Կան անշուշտ հարցեր, որոնք տակաւին պէտք է մշակուին, ինչպէս հրատարակիչները կ'անդրադառնան Ա. հատորի ներածութեան մէջ. «It is our hope that the topics discussed here will spur further research in the many important areas which have necessarily been omitted»[59]: Մենք ալ յոյսով ենք, թէ բազմաթիւ տակաւին անծանօթ վաւերաթուղթերու ապագայ ուսումնասիրութիւնը պիտի սփռէ նոր լոյս այս հարցերու վրայ, որոնք յարգելի հեղինակները յաջող կերպով ներկայացուցած են: Դասախօսութիւնները կատարուած են անշուշտ խղճմտօրէն, ինչպէս ցոյց կու տան օգտագործուած բազմաթիւ աղբիւրները:

Հակառակ քանի մը բանախօսութիւններու մէջ ոչ-առարկայական տեսութիւններու եւ ոչ-համապատմական ներկայացումներու գոյութեան, կարելի է երկհատոր այս աշխատութիւնը իբր մեկնակէտ առնել խնդրոյ առարկայ զանազան հարցերուն աւելի լայն եւ յստակ ուսումնասիրութեան, որոնք սերտօրէն կապուած են Հայոց Պատմութեան՝ հայ-թուրք յարաբերութեան հետ...:

ՍԱԳԱՅԵԱՆ ԵՂ. ՆԵՐՍԷՍ

[53] Հմմտ. էջ 418:
[54] Հմմտ. էջ 418–419:
[55] Անդ, էջ 420:
[56] Անդ, էջ 425:
[57] Sources, Ի. գլուխ, էջ 437–449:
[58] Christians and Jews in The Ottoman Empire. The Functioning of a Plural Society, Ed. by. B. Braude and B. Lewis. Volume II, The Arabic-Speaking Lands, New York 1982:
[59] Անդ, էջ 2:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆՆԵՐՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Ա.— Բառաքննա-մատենագրական պրպտումներ

Վիեննայի Մխիթարեան Միաբանութեան Մատենադարանին համառօտ պատմութիւնը պատրաստելու առաջադրանքս իրագործած ժամանակ՝ հետազօտութիւններուս եւ աշխատանքներուս ընթացքին գաղափարը ծնաւ նաեւ պատրաստելու պատմական ակնարկ մը հայկական մատենադարաններու մասին: Տեղին է ըսել, որ հայ պատմագրութեան եւ բանասիրութեան ամենախոպան դաշտը եւ մթաքօղ բնապաւառն է հայկական մատենադարաններու պատմութիւնը: Անոնց դարաւոր գոյութեան (ծնունդը, կեանքը, մահը կամ գոյատեւումը) մասին համապարփակ եւ ամբողջադիր ուսումնասիրութիւն մը չէ հրատարակուած տակաւին: Պարզապէս կը գտնենք ցիրուցան քանի մը անբաւարար յօդուածներ, գլուխներ կամ ենթագլուխներ ու զանազան հաւաքական եւ անհատական երկերու մէջ կցկտուր յիշատակումներ...: Ստուգիւ, հայկական մատենադարաններու պատմութիւնը դեռ լիայոյս կը սպասէ իր քննարկու եւ բանասէր մշակին: Այս ուղղութեամբ «Բառաքննա-մատենագրական պրպտումներ»ու այս նախաձեռնարկը կ'ուզէ ըլլալ պարզապէս նախափորձ մը՝ իր բոլոր թերութիւններով:

Նիւթին մէջ մտնելէ առաջ կը փափաքիմ նախ՝ ժամանակապատ եւ տաղտկալի որոնումներուս աշխատանքին մէջ իր բերած աջակցութեան համար, յայտնել սրտագին շնորհակալութիւն երիտասարդ միաբանակից եղբ. Ներսէս Սագայեանին, որմէ զիս՝ կ'ակնկալեմ — եւ այս արդարացի ակնկալութիւնս մաղթանք է աղօթախառն — հայագիտութեան եւ բանասիրութեան մէջ յաջողագոյն արդասաբեր...: Երկրորդ՝ քապակայ մը արդասաբեր...: Երկրորդ՝ քապակայ մը արդիւնք շարունականի յօդուածագրութիւն մըն է շարունականի յօդուածագրութիւն մըն է, հոս կը բաւականանամ միայն գլխաւոր համառօտագրութիւնները այբբենականօրէն դնելով.

Ազգ. Մատ. = Ազգային Մատենադարան, Վիեննա:
Այրարատ = Հ. Ղ. Ալիշան, Այրարատ, Բնաշխարհ Հայաստանեայց, Վենետիկ Ս. Ղազար 1890:
Անձնանուններ = Հ. Աճառեան, Հայոց Անձնանունների Բառարան, Պէյրութ 1972:
Առձեռն 1 = Հ. Մ. Աւգերեան, Առձեռն Բառարան Հայկազնեան Լեզուի, Ա. տպ., Վենետիկ-Ս. Ղազար 1846:
Առձեռն 2 = Հ. Մ. Աւգերեան, Առձեռն Բառարան Հայկազնեան Լեզուի, Բ. տպ., Վենետիկ-Ս. Ղազար 1865:
ԼՀԳ = Լրաբեր Հասարակական Գիտութիւնների, Երեւան:
ՀԱ = Հանդէս Ամսօրեայ, Վիեննա:
ՀԱԲ = Հր. Աճառյան, Հայերէն Արմատական Բառարան, Երեւան:
Համաբարբառ = Թ. Վ. Աստուածատուրեան, Համաբարբառ Հին եւ Նոր Կտակարանաց, Երուսաղէմ 1895:
Հայապատում = Հ. Ղ. Ալիշան, Հայապատում, Պատմութիւն Հայոց, Վենետիկ Ս. Ղազար 1901, (փոքրադիր):
ՀՍՀ = Հայկական Սովետական Հանրագիտարան, Երեւան:
Մատենադարան 1 = Օ. Եգանյան/Ա. Զեյթունյան/Փ. Անթաբյան, Ցուցակ Ձեռագրաց Մաշտոցի Անվան Մատենադարանի, հտ. Ա., Երեւան 1965:
Մատենադարան 2 = Օ. Եգանյան/Ա. Զեյթունյան/Փ. Անթաբյան, Ցուցակ Ձեռագրաց Մաշտոցի Անվան Մատենադարանի, հտ. Բ., Երեւան 1970:
Յիշատակարաններ ԺԵ. դարի = Լ. Ս. Խաչիկյան, ԺԵ. դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Երեւան:
Յիշատակարանք = Գարեգին Ա. Կաթողիկոս, Յիշատակարանք Ձեռագրաց, հտ. Ա., Անթիլիաս 1951:
ՆԲՀԼ = Հ. Գ. Աւետիքեան/Հ. Խ. Սիւրմէլեան/Հ. Մ. Աւգերեան, Նոր Բառգիրք Հայկազեան Լեզուի, հտ. Ա., Վենետիկ Ս. Ղազար 1836:
ՊԲՀ = Պատմա-Բանասիրական Հանդէս, Երեւան:
Սեքուլեան, Ցուցակ 3 = Հ. Օ. Սեքուլեան, Ցուցակ Հայերէն Ձեռագրաց Մխիթարեան

© National Library of Armenia

Մատենադարանին ի Վիեննա, Գ· տպ·, Վիեննա 1983:

Սիսական = Հ· Ղ· Ալիշան, Սիսական, Տեղագրութիւն Սիւնեաց աշխարհի, Վենետիկ–Ս· Ղազար 1893:

Սիսուան = Հ· Ղ· Ալիշան, Սիսուան, Համագրութիւն Հայկական Կիլիկիոյ եւ Լեւոն Մեծագործ, Վենետիկ–Ս· Ղազար 1885:

Տաշեան, Ցուցակ 1 = Հ· Յ· Տաշեան, Ցուցակ Հայերէն Ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, հտ· Ա·, Վիեննա 1895:

WZKM = *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, Wien, 1887 ff.*

Սկիզբը՝ ձեռագիր եւ վերջը՝ նաեւ տըպագիր մատեաններու պահպանութեան եւ հասարակաց օգտագործումի համար շինուած եւ յատկացուած են հաստատութիւններ, որոնք միջնադարեան մատենադրութեան մէջ բազմատեսակ անուններ ունեցած են՝ գրատուն, գրանոց, արկեղք գրոց, գանձատուն, դիւան, նշխարանոց, գրադարան եւ մատենադարան: «Միջնադարյան աղբյուրներում նրանք կոչվել են գրատուն, գրանոց, արկեղք գրոց, գանձատուն, մատենադարան, դիւան, երբեմն էլ՝ նշխարանոց, նշխարախուց» :*

Բառաքննա–մատենագրական պրպտումներովս կը փորձեմ գտնել ու ներկայացնել զանազան մատենադարանային յորջորջումներ՝ քննելու համար անոնց բառերուն իմաստը, լեզուական գործածութիւնը եւ կիրարկումի սկիզբը կամ սկզբնաշրջանները: Առանց նկատում ընելու այս անուններուն գործածումի նախասկզբնաւորութեան եւ յաճախակի կիրարկումի նախապատուութեան՝ պիտի քննեմ զանոնք այբբենական հետեւեալ կարգով· արկղ գրոց, գրադարան, գրանոց, գրատուն, դարան, դիւան, մատենադարան, մատենից դարան, տուն գրոց, տուն մատենագրաց: Բացի այս գլխաւորներէն կան տակաւին ցանցառագէպ եւ փոխաբերական իմաստով գործածուած յորջորջումներ, ինչպէս՝ գանձատուն, գանձարան, գրպարկ, նշխարախուց, նշխարանոց, նըշխարատուն: Այս ամբողջ բառախումբը — պարզ, բարդ, ածանցեալ, երկբառ — մատնանշած է ու կը մատնանշէ այն վայրը կամ հաստատութիւնը — մեծ ու փոքր —, ուր հաւաքուած եւ պահուած են մատեաններ ու գիրքեր՝ ձեռագիր, տպագիր: Հոմանիշ անուններ են, սակայն պատմագիրներու, յիշատակարաններու եւ քարեղէն արձանագրութիւններու համեմատական ընթերցումի պարագային՝ մէկ կողմէ, իսկ խնդրոյ առարկայ կրթական հաստատութեան կամ վանքին պատմութեան եւ ասոնց գործունէութեան ամբողջական քննութեամբ՝ միւս կողմէ, յանգելու է այս բացայայտ եզրակացութեան, թէ այս հոմանիշներուն միջեւ իմաստի երանգներ կային, ինչպէս որ այս կամ այն հոմանիշ անունով մատնանշուած հաստատութիւններու միջեւ կար տարբերութիւնը՝ նաեւ արտաքին ու ներքին մեծութեան եւ արդիւնաբերութեան նկատմամբ: Կարճ սահմանումով՝ ամէն «արկղ գրոց» չէ «մատենադարան» կամ հակառակէն եւ ամէն «դիւան» չէ «գրատուն» կամ հակառակէն: Նոյնիսկ՝ ամէն «մատենից դարան» չէ անպայման տակաւին «գրադարան»: Ցստակ է, այս եզրակացութիւնը եւ սահմանումը կ'արժեն մանաւանդ փոխաբերական իմաստով կիրարկուած յորջորջումներուն համար:

Արկղ լատիներէնէ փոխառնուած[1] ոսկեդարեան գրաբարի մէջ գործածուեր է, որուն գլխաւոր իմաստներն են «անտուկ, գանձանակ»[2]: Այս նշանակութեամբ կու գայ Ս. Գիրքի մէջ վեց անգամ[3]: «Արկղ գրոց» երկբառ բացատրութեան չենք հանդիպիր Աստուածաշունչի մէջ, թէեւ կարելի է նոյնիմաստ նկատել պօղոսեան այս նախադասութեան մէջ· «...Սրբութիւն սրբութեանց, յորում կայր ... եւ արկղն կտակարանաց պատեալ ներքոյ եւ արտաքոյ ոսկւով»[4]: Ոսկեդարեան ինքնագիր հեղինակներէն՝ Եղնիկ Կողբացի չունի ընդհանրապէս արկղ բառը[5], Կորիւն կը գործածէ մէկ[6] եւ Ագաթանգեղոս հինգ անգամ[7] կը կիրարկէ զայն· երկուքին քով ալ նոյն նշանակութեամբ՝ իբր տապան վախճանած սուրբերու մարմիններուն համար:

Իսկ ոսկեդարեան թարգմանչական երկերէն՝ Յովհաննէս Ոսկեբերանի Եսայի Մեկնութեան[8] եւ Եւագր Պոնտացիին մատենագրութեան[9] մէջ չենք գտներ արկղ բառին կիրարկումը: Դասականներու՝ Եղիշէ Վարդապետին[10] եւ Ղազար Փարպեցիին[11] քով չենք հանդիպիր արկղ բառին գործածութեան: Մովսէս Խորենացի մէկ անգամ կիրարկած է զայն[12]: Զկայ նաեւ Նարեկի մէջ[13]:

Արկղք գրոց — *որ ըսել է գիրքերու պահարաններ, իմանալ՝ մատենադարան — երկբառի հաւանական առաջին[14] գործածութիւնը նկատելու ենք Վրթանէս Քերթողին (550—617)[15] քով, երբ կը գրէ իր «Յաղագս պատկերամարտից»[16] նշանաւոր ճառին մէջ· «Զոր օրինակ եթէ զգիրս ուրուք խնդրեալ յարկեղաց եւ ասասցէ· զԱռաքեալսդ տո՛ր, կամ զԵսայիդ կամ զԵրեմիայ: Մի թէ՞ Եսայի ինքն իցէ կամ Առաքեալ ինքնին· ո՛չ ապաքէն պատգամք աստուածայինք ընդ նմին եւ բանք նոցա»[17]: Հետաքրքրական է մատնանշել, թէ Հ· Պ· Սամուէլեան գերմաներէնի թարգմանած է այս նախադասութիւնը այսպէս· «Wenn einer zum Beispiel *aus dem Bücherschrank*[18] ein Buch haben wollte und sagen würde: Da gib mir die Apostel oder Isaias oder Jeremias, ist etwa damit Isaias oder der Apostel selbst gemeint? nicht etwa die göttlichen Orakel*

---

* ՀՍՀ, 3, էջ 193գ:

1 *Հմմտ.* Հր· Աճառյան, Հայերէն Արմատական Բառարան, հտ· Ա·, Երեւան 1971, էջ 322բ:

2 Հ· Գ· Աւետիքեան/Հ· Խ· Սիւրմէլեան/Հ· Մ· Աւգերեան, Նոր Բառգիրք Հայկազեան Լեզուի, հտ· Ա·, Վենետիկ–Ս· Ղազար 1836, էջ 363գ:

3 Թ· Վ· Աստուածատուրեան, Համաբարբառ Հին եւ Նոր Կտակարանաց, Երուսաղէմ 1895, էջ 225բ եւ Համաբարբառ կամ Ցանկ նմանաձայն բառից Նորոյ Կտակարանի այբբենական կարգաւ շարադասեալ, Զմիւռնիա 1848, էջ 83բ (Ասոր կարծեցեալ հեղինակին մասին տեսնել Հ· Դավթյան, Հայ Գիրքը 1801—1850 թուականներին, Մատենագիտություն, Երեւան 1967, թիւ 1532, Ծան·, էջ 365):

4 *Երբ·* 9, 4:

5 *Հմմտ.* Ժ· Բ· Թոսունյան, Հայկական Համաբարբառ, 1, Եղնկայ Կողբացւոյ Եղծ աղանդոց (տպ· Վենետիկ 1826), Երեւան 1972, էջ 118:

6 Կորիւն, Պատմութիւն Վարուց Ս· Մաշտոցի, հրտկ· հանդերձ ներածութեամբ եւ ծանօթագրութիւններով՝ Հ· Ն· Ակինեան, Բ· տպ·, Վիեննա 1952, էջ 57:

7 Ագաթանգեղայ Պատմութիւն, Գ· տպ·, Վենետիկ–Ս· Ղազար 1930, էջ 564, 565, 567, 568 եւ 569: Իսկ Հայկական Համաբարբառ, 4/1, Ագաթանգեղոս, Պատմութիւն Հայոց (տպ· Տփղիս 1909), Երեւան 1973, էջ 184 գտած է վեց անգամ արկղ բառին գործածութիւնը:

8 *Հմմտ.* Հ· Դ· Աբիկեան, Համաբարբառ (Եղիշէի, Ոսկ· Եսայեայ, Եզնիկ), Վիեննա 1920—1930 (տեսնել Ոսկ· Եսայեայ, Եզնիկ), Հ· Օ· Սեքուլեան, Ցուցակ Հայերէն Ձեռագրաց Մխիթարեան Մատենադարանին ի Վիեննա, Գ· հտ·, Վիեննա 1983, էջ 640—641), Ձեռ· 1988, էջ 102 կամ Թղ· 90ա:

9 *Հմմտ.* Եղր· Ա· Վարդանեան/Եղբ· Ս· Եղիայեան, Համաբարբառ Եւագրի Պոնտացւոյ, Վիեննա 1908 (տեսնել Սեքուլեան, Ցուցակ 3, էջ 1058), Ձեռ· 2541, էջ 43 կամ Թղ· 27ա:

10 *Հմմտ.* Լ· Ա· Գուլգազարյան, Հայկական Համաբարբառ, 5, Եղիշէի վասն Վարդանանց եւ Հայոց Պատերազմին (տպ· Երեւան 1957), Երեւան 1972, էջ 43:

11 *Հմմտ.* Հ· Ա· Յովհաննիսյան, Հայկական Համաբարբառ, 6, Ղազարայ Փարպեցւոյ Պատմութիւն Հայոց եւ Թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան (տպ· Տփղիս 1904), Երեւան 1972, էջ 51: Նաեւ *հմմտ.* Ա· Ս· Մարգարյան, Հայկական Համաբարբառ, 6/1, Ղազարայ Փարպեցւոյ Պատմութիւն Հայոց (տպ· Տփղիս 1904), Երեւան 1975, էջ 251:

12 *Հմմտ.* Օ· Մ· Խաչատրյան, Հայկական Համաբարբառ, 7, Մովսէսի Խորենացւոյ Պատմութիւն Հայոց (տպ· Տփղիս 1913), Երեւան 1972, էջ 85:

13 *Հմմտ.* Ժ· Բ· Թոսունյան, Հայկական Համաբարբառ, 8, Գրիգոր Նարեկացի, Մատեան Ողբերգութեան (տպ· Գուէնոս Այրէս, Թուականը չէ տըրուած), Երեւան 1975, էջ 199:

14 Գարեգին Ա· Յովսէփեան Կաթողիկոս, Մատենադարանները հին Հայոց մէջ, Պայքար, Պոսթըն 1946, էջ 8ա, կատարած է այս յառաջերումը· «Ընդօրինակեցան գիրքս այս ընդ կեսարացւոց օրինակաց, որ կան յարկեղս գրոց սրբոյն Պամփիլեայ, իւրովք ձեռովք գրեալ», որուն ո՛չ հեղինակն ո՛չ ալ համարը կը յիշատակէ: Հակառակ պրպտումիս՝ ինծի անծանօթ կը մնայ ա՛յս տեղիքին մատենագրական բնագրին աղբիւրը: Սակայն ոչինչ տարբերակով՝ գրեթէ նոյն խօսքը գտայ Աղեքսանդրիա քաղաքին Եփեսի եպիսկոպոսին գրած մէկ յիշատակարանին մէջ· «Արդ օրինակեցան գիրքս այս ընդ կեսարացւոց օրինակաց, որ կան յարկեղս գրոց սրբոյն Պամփիլեայ, իւրովք ձեռօք գրեալ» (Հ· Յ· Տաշեան, Ցուցակ Հայերէն Ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, հտ· Ա·, Վիեննա 1895, էջ 258բ), Ձեռ· 55, Թղ· 585ա[2] (Աստուածաշունչ, 1368—1375 թ·):

15 P. V. Inglisian, Die Armenische Literatur, in: Handbuch der Orientalistik, hrsg. von B. Spuler, 1. Abteilung, 7. Band, Leiden/Köln 1963, էջ 166:

16 Վրթանէս Քերթողի այս գրութեան եւ ուրիշ երկերու մասին տեսնել Հ· Ն· Ակինեան, Վրթանէս վարդապետ Քերթող եւ իւր երկասիրութիւնները, ՀԱ· 1910, թիւ 1, էջ 8բ—11 եւ թիւ 2, էջ 37—46ա:

17 Վրթանիսի Քերթողի, Յաղագս պատկերամարտաց (–աց կամ –ից սեռական վերջաւորութեան նըկատմամբ *հմմտ.* Հ· Ն· Ակինեան, անդ, էջ 37, Ծան· 1), Իւսքիւտար 1837 (տեսնել Տաշեան Ցուցակ 1, էջ 206—207), Ձեռ· 44, էջ 11 կամ Թղ· 7ա:

18 Der Bücherschrank գերմաներէն բառին համար դրուած է «գրադարան», որ հայերէնի արտադրանքն է բառական· *հմմտ.* P. A. Dr. Goilaw, Deutsch-armenisches Wörterbuch, Wien 1884, էջ 372բ: Իսկ ուրիշ հայ բառարանագրին քով «Bücherschrank — գրքերի պահարան, գրապահարան» եղած է բառացի թարգմանութեամբ· *հմմտ.* Gr. M. Andreassjan, Deutsch-armenisches Wörterbuch, Jerewan 1976, էջ 129ա:

© National Library of Armenia

samt deren Worten?»[19]: Իսկ Ս. Տէր Ներսէսեան, որուն անծանօթ մնացած կ'երեւի Հ. Սամուէլեանի «Յաղագս պատկերամարտից» գերմաներէնի կատարած թարգմանութիւնը[20], կը Ֆրանսացնէ նախադասութիւնը այսպէս. «Par exemple, si quelqu'un demande *les livres qui sont dans l'armoire*[21] et dise: donne-moi les apôtres, ou Isaïe, ou Jérémie; est-ce qu'il entend par là Jérémie[22], ou l'apôtre lui-même, ou bien les commandements divins et leurs paroles qui y sont écrits?»[23]:

Արկղ պարզ, բայց աւելի յաճախ՝ արկղf գրոց երկբառը գործածուած կը գտնենք նաեւ յետագայ դարերուն զանազան մատենագիրներու քով: Թէեւ միշտ յստակ չէ եղած կիրարկումին իմաստը. արկղf գրոց երբեմն նշանակած կ'երեւի պարզ «գիրքերու սնտուկներ», երբեմն ալ՝ «գիրքերու դարաններ»: Ամէն պարագային, յստակ է գիտաւորութիւնը՝ գիրքերով լեցուն արկղերու բազմութիւնը կամ գրապահարաններու գումարն է միայն, որ կ'երաշխաւորէ գրադարանի կամ մատենադարանի մը գոյութիւնը: Արդ, կը գոհանամ միայն քանի մը օրինակներով՝ տարբեր ժամանակներու տարբեր մատենագիրներէ մատնանշելով արկղ կամ արկղf գրոց բառին գործածութիւնը: Պարզ է, որ բառաքննա-մատենագրական այս մէջբերումներով կ'անդրադառնանք միաժամանակ այն պատմական իրողութեան, թէ այն շրջաններուն մէջ գոյութիւն ունեցեր են մատենադարաններ, որոնց մասին է յառաջբերուած վկայութիւնը:

Գրիգոր Դ. Տղայ Կաթողիկոսը (1173—1193/94)[24] արեւալահայ հիւսիսային գաւառներու Վարդապետներուն[25] ուղղած իր շրջաբերականին[26] մէջ երեք անգամ կը գործածէ. «...Սուրբ Հօրն Գրիգորի Նիւսեայ... յարկեղս գրոց ամբարեալ զսուրբ բանս նորա, եւ ընթեռնուն»[27]: Խօսքը յունական դրադարաններու մասին է: Մենք ալ ունինք. «եւ մերն այլ սուրբ նախնիք ... ընկալան խոստովանութիւն, եւ ձեռնադրեցին անխախտելի միալ գիրս ... եւ է յարկեղս գրոց մերոց ընկալեալ ի նոցանէ»[28]: Ցոյն եւ Հայ եկեղեցական բանակցութիւնները եւ նամակագրութիւններն ակնարկելով. «Ցարաժամ գիր եւ բան նոցա ոչ դադարէ առ ի մէնջ վասն խնդրոյ մեր, եւ բազումք կան յարկեղս գրոց մեր»[29]:

Ս. Ներսէս Լամբրոնացի (1153/54—1198)[30] 1173ին թարգմանած[31] ասորա-հռոմէական օրինագիրքին իր յիշատակարանին մէջ կը գրէ, թէ «ի խնդիր եկին ապա առ Հայրապետն ի Հայաստանեայց ... եւ խուզեալ ընդ նա (Գրիգոր Տղայ Կաթողիկոս) մեր յարկեղս գրոց կաթուղիկոսարանին՝ ոչ գտաք օրէնս, բայց միայն զկանոնականս որ ի սուրբ հարցն ժողովոց էր գրեալ, եւ որ ի նոյն յարեցաւ ի նոցանէ կանոնս զգուշաւորս եկեղեցւոյ»[32]: Հոս, հարուստ հաւաքածոյի գոյութեան յիշատակարանային փաստէն անդին՝ կը հանդիպինք յարկեղս գրոց երկբառին, որ բացայայտօրէն կը նշանակէ մատենադարան[33]:

Բառաքննա-մատենագրական այս պրպտումներուս՝ ԺԳ. դարի տարեգրութիւններուն[34] եւ ժամանակագրութիւններուն[35] ընթերցումով չնկատեցի մատենադարանի մը գոյութեան ի նպաստ յիշատակում մը, ուր մնաց՝ գտնէի արկղf գրոց բացատրութեան եւ ասոր հոմանիշներուն գործածութիւնը: Գուցէ երեք բացառութիւններ կը կազմեն Հաղբատի (957 թ.) եւ Սանահինի (968 թ.) եկեղեվանքերուն[36], Աղթամարի հրաշագան կաթողիկէին[37] ցիին եւ Անի մայրաքաղաքին արձանագրութիւններ չինութեան համառօտ արձանագրութիւնները: Կը յիշուի նաեւ Եզնկա քաղաքին Ս. Փրկիչ «գեղապաճոյճ տաճարին» հիմնարկէքը 1269—ին[38]:

Ստեփանոս Օրբէլեան պատմագիրը, Սիւնեաց Նախագահ-Արքեպիսկոպոսը (1285—1303/9)[39], իր իշխանական դերդաստանին եւ նահանգին «յոգնատեղեակ վիպագրութիւնը» երկնելու իր տարած աշխատանքները կը բացատրէ, թէ «բազում խոյզ քննութեան ի մէջ առեալ՝ տեղեկացայ յաշխարհս հեռաւորս եւ ի մօտաւորս, ի վանորայս եւ յարկեղս հնագէտ պատմութեանց, եւ ոչ ինչ գտաք յիշատակ զրուցաբանութեանց ուրոյն այսմ աշխարհի եւ կամ զտեղեկութիւն իրաց»[40]: Դեռ աւելի բացորոշ կը հասկնանք արկղ բառին խնդրոյ առարկայ նշանակութիւնը, երբ Օրբէլեան իր շնորհակալագրին մէջ կը խոստանայ Եսայի Նչեցիին (1260/65—1338) իրեն ձօնած «Եզեկիէլի Մեկնութիւն»ը (1302 թ.) նուիրել «Մօրն քո Լուսոյ սրբոյ կաթողիկէի» եւ պահել զայն «յարկեղս նորին», «այսինքն, կը մեկնէ Գարեգին Ա. Կաթողիկոս, մատենադարանում»[41]:

1379ին, Գրիգոր Տաթեւացի «Գիրք Պարապմանց Կիւրղի Աղեքսանդրացւոյ»[42] նոր գտած մատեանին իր ընդօրինակութեան յիշատակարանին մէջ կը պատմէ, թէ «զոր ի վաղ ժամանակաց տենչացեալ կարօտ էաք, յեղակարծ ժամու գտեալ եղեւ ի յարկեղս գրոց յեկեղեցւոջ առաքելական աթոռոյն Տաթեւու...: Եւ մեք ... առեալ իւրաքանչիւր ոք օրինակեցաք՝ ի վարժումն ուղղափառ մտաց»[43]:

Ոչ միայն Հաղբատի հնագոյն եւ նշանաւոր ներկայացուցիչն է Յովհաննէս Սարկաւագ (1044/54—1129)[44] Վարդապետը, այլ

---

[19] P. P. Samuel, Die Abhandlung ‚Gegen die Bilderstürmer' von Vrthanes Kherthoł, aus dem Armenischen, in: WZKM 26 (Wien 1912), էջ 291:

[20] Հմմտ. S. Der Nersessian, Une apologie des images du Septième Siècle, in: Byzantion 17 (Brüssel 1944—1945), էջ 58, ծան. 1—3:

[21] Armoire (f.) Ֆրանսերէն բառի դիմաց գրուած է «դարան. պահարան». հմմտ. N. N. de Byzance, Dictionnaire Français-Arménien, Constantinople 1884, էջ 87բ: Իսկ ուրիշի մը քով միայն «դարան» իմաստը տրուած է. հմմտ. G. de Lusignan, Nouveau dictionnaire illustré Français-Arménien, tome I., Paris 1900, էջ 163ա: Ուրեմն, գիրքերու դարան՝ գրադարան կամ գիրքերու պահարան՝ գրապահարան:

[22] «Jérémie» անունը սխալ տուած է հոս թարգմանչուհին, քանի Հ. Գ. Զ. Սահակեանի «Յաղագս Բարեխօսութեան Սրբոց եւ զնշխարհս նոցա եւ զպատկերս մեծարելոյ» (Վենետիկ 1852, Յաւելուած Ա., Վրթանիսի Քերթողի, Յաղագս պատկերամարտաց, էջ 325—342) աշխատասիրութեան մէջ, որուն վրայէն կատարած է իր Ֆրանսերէնի թարգմանութիւնը (անդ, էջ 58, ծան. 4 — «La traduction est faite d'après la publication de Venise»), կու գայ հոս երկրորդ անգամ «Եսայի» մարգարէին անունը եւ ոչ՝ «Երեմիա» (հմմտ. Հ. Գ. Զ. Սահակեան, անդ, էջ 338):

[23] S. Der Nersessian, անդ, էջ 66:

[24] Հմմտ. Հ. Աճառեան, Հայոց անձնանունների Բառարան, հտ. Ա., Պէյրութ 1972, թիւ 197, էջ 562: Հայկական Սովետական Հանրագիտարան, հտ. 3, Երեւան 1977, էջ 214բ:

[25] Ասոնց պարագլուխը՝ Գրիգոր Տուտէորդին այս կաթողիկոսին գրած յարձակողական նամակին մէջ կը յիշէ, թէ «յարկեղս գրոց Կլայիդ պահուած կան եկեղեցւոյ Հայրերու» գրութիւնները. հմմտ. Գարեգին Ա. Կաթողիկոս, անդ, էջ 8բ:

[26] Գրիգորի Կաթողիկոսի Տղայ կոչեցելոյ Նամականի, Վենետիկ-Ս. Ղազար 1865, էջ 53—90:

[27] Նոյնը, անդ, էջ 62:

[28] Նոյնը, անդ, էջ 76:

[29] Նոյնը, անդ, էջ 86:

[30] Հմմտ. Հ. Ն. Ակինեան, Ներսէս Լամբրոնացի Արքեպս. Տարսոնի, Ազգ. Մատ. 179, Վիեննա 1956, էջ 12 եւ 87—89: Գ. Հակոբյան, Ներսես Լամբրոնացի, Երեվան 1971, էջ 45 եւ 66: Ս. Եպսկ. Սաատէթեան, Ներսէս Լամբրոնացի, Անթիլիաս 1981, էջ 26 եւ 92:

[31] Թարգմանութեան թուական կամ թուականներուն մասին կարծիքները կը խաչաձեւեն զիրար: Հմմտ. Հ. Ն. Ակինեան, անդ, 255 եւ Գ. Հակոբյան, անդ, էջ 307—318:

[32] Գարեգին Ա. Կաթողիկոս, Յիշատակարանք Ձեռագրաց, հտ. Ա., Անթիլիաս 1951, թիւ 269, էջ 600: Ն. Լամբրոնացի թարգմանիչին այս յիշատակարանը քանի մը անգամ հրատարակուած է՝ Հ. Ղ. Ալիշան, Հայապատում, Պատմութիւն Հայոց, հտ. Բ., Վենետիկ-Ս. Ղազար 1901, էջ 447—448 (Հ. Ն. Ակինեան, անդ, էջ 249, վրիպակով գրուած է էջ 432). Հ. Գ. Զարբհանալեան, Մատենադարան Հայկական Թարգմանութեանց, Վենետիկ-Ս. Ղազար 1889, էջ 754—755 եւ Հ. Ն. Ակինեանէն (անդ, էջ 246—247) արտատպած է՝ Գ. Հակոբյան, անդ, էջ 361—362:

[33] Հմմտ. Հ. Ն. Ակինեան, անդ, էջ 250. «Ներսէս, որ Կաթ դիկոսէն Հռոմկլայ կանչուած էր, անոր հետ մի առ մի աչքէ կ'անցնէ կաթողիկոսարանի Գրադարանին մէջ պահուած գիրքերը», սակայն չեն գտներ իրենց փնտռածը, որովհետեւ տակաւին չէր թարգմանուած այս օրինագիրքը: Թարգմանութեան գործը կը յանձնուի Ն. Լամբրոնացիին:

[34] Հմմտ. Վ. Ա. Հակոբյան, Մանր ժամանակագրութիւններ XIII—XVIII դդ., հտ. I, Երեւան 1951, էջ 17—101:

[35] Հմմտ. Վ. Ա. Հակոբյան, Մանր ժամանակագրութիւններ XIII—XVIII դդ., հտ. II, Երեւան 1956, էջ 1—172:

[36] Վ. Ա. Հակոբյան, անդ, հտ. I, Անանուն ժամանակագրութիւն, էջ 25:

[37] Վ. Ա. Հակոբյան, անդ, հտ. II, Անանուն Սեբաստացու տարեգրութիւնը, էջ 130:

[38] Նոյնը, անդ, էջ 145:

[39] Հմմտ. կենսագրականն ու թուականը՝ Աճառեան, Անձնանուններ, 4, Պէյրութ 1972, թիւ 228, էջ 631—632:

[40] Ստեփանոսի Սիւնեաց Եպիսկոպոսի Պատմութիւն Տանն Սիսական, հրտկ. Մ. Էմին, Մոսկվա 1861, էջ 5:

[41] Հմմտ. Գ. Կաթողիկոս Յովսէփեան, Խաղբակեանք կամ Պռոշեանք Հայոց Պատմութեան մէջ, Բ. հրտկ., Անթիլիաս 1969, էջ 289բ եւ 290բ:

[42] Ասոր տպագրութիւնը եղած է Կ. Պոլիս 1717ին: Նաեւ էջ ԵՃԻԹ—ԷՃՁԵ (529—785) տպուած է Գրիգոր Տաթեւացիին «Լուծումն Պարապմանց Սրբոյն Կիւրղի»: Այս հատորը կը պահուի մեր Մատենադարանին հնատիպերու պահարանին մէջ Ը. 22 թուահամարին տակ (հմմտ. նաեւ Հ. Մ. Դաւթյան/Հ. Հ. Սիլվանյան/Ն. Ա. Ոսկանյան/Ք. Ա. Կորկոտյան/Մ. Ե. Միրզոյեան/Ա. Մ. Սավալյան, Հայ հնատիպ գրքի մատենագիտական ցանկ, 1512—1800, Երեվան 1963, թիւ 294, էջ 78):

[43] Լ. Ս. Խաչիկյան, ԺԴ. դարի հայերէն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Երեվան 1950, թիւ 657, էջ 530:

[44] Յովհ. Սարկաւագի թուականներուն մասին տեսնել մանաւանդ Հ. Հ. Ոսկեան, Մատենագրական քննութիւններ, Ազգ. Մատ. 112, Վիեննա 1926, էջ 8 եւ 19—21: Հմմտ. Անձնանուններ, 3, Պէյրութ 1972, թիւ 163, էջ 571:

© National Library of Armenia

մանաւանդ կը հանդիսանայ հայ մատենագրութեան Արծաթի Դարի ամենառաջին հեղինակը, որուն փութաջանութիւնը կենսագիրը կը բնութորոշէ այս տողերով. «Նստէր առ ոտս վարդապետաց, առնոյր ի նոցանէ զմեկնութիւնս եւ զառակս խորինս, եւ առ յոյժ սիրոյ եւ ըղձից զաւուրս ութ արդելզանձն զաղտաղողի յարկեղս գրոց յայրի անդ, պարառեալ զանձն կերակրոց, որ անդն զանձեալ էին հոգեւոր կերակրոց խորտիկք»[45]:

Վերջապէս, յիշատակարանային յառաջբերում մըն ալ ԺԷ. դարէն, որ կը հաստատէ արկղք գրոց երկբառին ցանցառադէպ գոյութիւնը յետագայ դարերուն, երբ արդէն անոր հոմանիշներուն գործածութիւնը աւելի ընդհանրացած եւ սովորական դարձեր է: 1659ին գրուած յիշատակարանի մը մէջ կը կարդանք հետեւեալ անուղղակի տեղեկութիւնը Սաղմոսավանքի գրատան[46] մասին. «...ի ժամանակին յայնմիկ ... ի խնդիր ելեալ մեր ... կամէաք գտանել զօրինակ գրոցն ճարտասանութեան որ է արարեալ մեծի քերթողահօրն Մովսիսի Խորենացւոյ... զի էր բնաւին անհետացեալ ի մերային գրոց. եւ յետոյ գտեալ եղեւ յոմանց յարկեղս գրենեացն ս. ուխտին Սաղմոսավանից որ է հանդէպ Յոհանավանից՝ մերձ Արագած լերինն: Եւ իմ առեալ զայն ... գրեցի ... թիւ աւարտման յամի ՌԾԸ...»[47]:

---

45 Ձեռ. Էջմիածնի, թիւ 2680, թղ. 579ա (յառաջբերած է Գարեգին Ա. Կաթողիկոս, Մատենադարաններ հին Հայոց մէջ, անդ, էջ 9բ—10ա):

46 Դաղեան Խաչիկ վարդապետը հրատարակած է այս գրադարանին ցուցակը, որուն համառօտ յիշատակարանին մէջ կը կարդանք. «ի թվ-կնին ՌԿԴին», այսինքն՝ 664+551=1215ին. Հմմտ. Խաչիկ, Ծ. Վ., Նորագիւտ մագաղաթեայ Նօտրագիր ցուցակ Սաղմոսավանից Մատենադարանի, Տողակաթ, Ս. Էջմիածնի Հայագիտական Ժողովածու, Գիրք առաջին, Վաղարշապատ 1913, էջ 169: Հ. Ն. Ակինեան ներկայացուած վեց խորագիրները առջեւ մատիտով գծիկներ դրած է, իսկ երկու անուններուն վերջաւորութեան՝ դարձեալ մատիտով աւելցուցած է ԺԴ. դար (Անդ, էջ 166): Հրատարակողին ստորագրութեան տակ տուած է իր եզրակացութիւնը, դժբախտաբար առանց մանրամասն ծանօթագրութեան. «Հաւանօրէն կեղծիք — Հ. Ն. Ա.» (Անդ, էջ 169):

47 Ց. Ց. Թօփճեան, Ցուցակ Ժողովածուաց Դաղեան Խաչիկ վարդապետի, մասն Բ., 1878—1898, Վաղարշապատ 1900, Ժողովածու Ե., Թիւ 35, էջ 34ա—բ: Հմմտ. նաեւ Ց. Ց. Թօփճեան, Ցուցակ ձեռագրաց Դաղեան Խաչիկ վարդապետի, Ժողոված

Մինչեւ հոս կատարած մատենագրական յառաջբերումներուս մէջ արկղք կամ արկղք գրոց բառերուն կիրարկումները — առաւել կամ նուազ չափով եւ ոչ միշտ՝ ամբողջական առումով — կը նշանակեն «մատենադարան» կամ «գրատուն» իմաստները: Ցամենայն դէպս կասկածէ վեր է բոլորովին, որ հիներն ու մատենագիրները արկղք բառը կամ արկղք գրոց բացատրութիւնը գործածելով՝ կ'ուզեն մատնանշել «մատենադարան» կամ «գրատուն» իրողութիւնները: Սակայն (գրեթէ) միշտ յարմար բայց չեն օգտագործած՝ աւելի յստակ եւ բացորոշ եզրակացնել կարենալու համար «մատենադարան» կամ «գրատուն» նշանակութիւնները՝ արկղք կամ արկղք գրոց բառերուն կիրարկումէն: Հուսկ, կը գոհանամ միայն յիշատակարանային մէկ օրինակով, որուն մէջ կը տեսնուի խնդրոյ առարկայ դոյական-անունին քով օգտագործուած յարմար բային ստուգագրող արժէքը: Երեւանի Մաշտոցի Մատենադարանի մէջ պահուող թիւ 7651[48] դրչագիր Աւետարանին երկրորդ ստացողն եղած է Սեբաստիայի Ստեփան Եպիսկոպոսը[49], որ 1320ին կը պատմէ յիշատակարանին մէջ. «Իսկ պարեպաշտ արքայն Աւշին կամեցաւ պարդեւս ընձեռել իմս նուաստութեան, եւ ես զմարմնաւոր զոյս առ ոչինչ համարեցայ, այլ եռափափագ սիրով ըղձացայ կենաց քարոզիս եւ բարձր պատուիրանիս աստուածապատում սբ. աւետարանիս: Եւ հրամանաւ արքայի ՄՏԱՅ յարկեղս տաճն, ուր հաւաքեալ կային սբ. կտակարանքն, թէպէտ եւ պատահեցայ բազմաց եւ զանազանից, այլ ընդ սա հաճեցայ, զոր էր գրեալ արագ եւ գեղեցկագիր գրչի բազմերանգ ծաղկաւք զարդարեալ, յոգնահանճար նկարակերտ, այլ ոչ յաւարտ հասուցեալ...: Եւ իմ առեալ զնա խնդութեամբ մեծաւ եւ ելեալ ի խնդիր քաջ նկարագրի, եւ գտի զբրբաւէր քահանայ զՍարգիս՝ մականուն Պիծակ, յոյժ հմուտ

1878—1898, մասն Ա., Վաղարշապատ 1898, թիւ 82 ձեռագրին յիշատակարանը՝ էջ 101բ:

48 Գարեգին Ա. Կաթողիկոս, անդ, էջ 11ա, նշանակած է No. 88 թիւը, ինչ որ այսօր սխալ է (Երեւանի Մաշտոցի Մատենադարանին թիւ 88 ձեռագիրը կը կրէ այս վերտառութիւնը. «Մարտիրոս Պէքեանեան, Անալօճիար», Հմմտ. Օ. Եգանյան/Ա. Զեյթունյան/Փ. Անթաբյան, Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հտ. Ա., Երեւան 1984, էջ 379—382:

49 Հմմտ. Անձնանուններ, 4, թիւ 266, էջ 638:

նկարագրութեան»[50]: Ստեփանոս Եպիսկոպոսին ամբողջագիր յիշատակարանը նաեւ պատմական նշանակութեամբ թանկարժէք է — կը հաստատէ Կիլիկիոյ արքայական Մատենադարանին գոյութիւնն ու հաւաքածոյին փարթամութիւնը. կը տեղեկագրէ մանրամասն կենսագրական տուեալներ Սարգիս Պիծակի մասին[51]: Իսկ բառաքննական տեսանկիւնէն՝ հաղուադէպ բացառութիւններէն ըլլալով՝ հոս կը կիրարկուի կարծես յարմարագոյն բայը արկղք դոյականին հետ, որով ոչ մէկ երկբայանքի տեղի կը տրուի. «Մտայ յարկեղս տաճն»[52] յստակ է, եպիսկոպոսը թագաւորական գրատունէն ներս մուտք գործեց գրապահարաններու մէջ իր նուէր ստանալիք Աւետարանը[53] գտնելու համար:

Այս բառաքննա-մատենագրական պրպտումներուս բերումով՝ ի մէջ այլոց նաեւ կարդացի եւ ուսումնասիրեցի Գարեգին Ա. Յովսէփեանի «Յիշատակարանք Ձեռագրաց» առաջին հատորը, որ 1—1038 էջերուն մէջ կը պարունակէ 472է աւելի մեծ ու փոքր յիշատակարանային արձանագրութիւններ[54]: Այս հատորին յիշատակարաններուն բովանդակութիւնը, նիւթին կողմէ, կը կազմէ,

---

50 Մաշտոցի անուան Մատենադարանի Ձեռ. 7651, թղ. 269բ (Հմմտ. Օ. Եգանյան/Ա. Զեյթունյան/Փ. Անթաբյան, Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, հտ. Բ., Երեւան 1970, էջ 579): Բայց Մակառ Անթաբյան, Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մա-... կաթողիկոսին յօղուածէն՝ անդ, էջ 11ա, ուր սակայն

Corrected order as printed:

- 50 Մաշտոցի անուան Մատենադարանի Ձեռ. 7651, թղ. 269բ (Հմմտ. Օ. Եգանյան/Ա. Զեյթունյան/Փ. Անթաբյան, Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, հտ. Բ., Երեւան 1970, էջ 579): Բայց կայառաջբերումը կատարուած է Գարեգին Ա. Կաթողիկոսին յօղուածէն՝ անդ, էջ 11ա, ուր սակայն չի յիշեր օգտագործած ձեռագրին էջաթիւը:

51 Հ. Ղ. Ալիշան կը շնորհաւորէ Ստեփանոս յիշատակարանագիրը. «Շնորհ ունելի է եպիսկոպոսիդ՝ որ յայտնեաց մեզ զմականուն Սարգսի. զոր ինքն ոչ գրէր ի ծանօթ մեզ յիշատակարանս գրոց, եւ ոչ յաւմենեսին նոյնպէս նշանակէ զքահանայութիւն իւր եւ զծնողսն...». Սիսուան, Վենետիկ-Ս. Ղազար 1885, էջ 236բ:

52 Սիսուան, էջ 224:

53 Օշին թագաւորին պատկանող այս Աւետարանին ողիսականը կը գտնենք՝ Անձնանուններ, 3, թիւ 266, էջ 638, ուր աւարտին՝ Աճառեան կը փիլիսոփայէ. «Այս մի ձեռագիրը պատկերն է Հայ ազգի ճակատագրի. աշխատանք, արվեստ, գիտություն, ապա հարստահարություն, փախուստ, գաղթ երկրից երկիր եւ ի վերջոյ ներգաղթ դէպի Մայր երկիրը: Գնահատեցի տեսա այս ձեռագիրը (No. 7651), գուրգուրանքով համբուրեցի նրա ճակատը մեր բոլոր տարագիր հարազատների անունից եւ մաղթեցի որ նրանք էլ մի օր արժանի լինեն հայրենի արեւը վայելելու»:

54 Գարեգին Ա. Կաթողիկոս, Յիշատակարանք ձեռագրաց, հտ. Ա., (Ե. դարից մինչեւ 1250 թ.), Անթիլիաս, ԲՆ=1951, 48 նմահանութիւններով, Ա—Իթ եւ 1—1256 էջ:

«Ե. դարից մինչեւ 1250 թուական»: Իսկ ժամանակի հնագրութեան կողմէ՝ 1—472 յիշատակարանները կու գան Թ.—ԺԸ. դարաշրջաններէն: Ուրեմն, ուշադրութեամբ զանազանելու ենք հոս ներկայացուած յիշատակարաններուն «սկզբնագիր» եւ «ըստ բովանդակութեան» առումներու միջեւ եղած բաժանումը[55]: Օրինակի համար, թիւ 279 յիշատակարանին ժամանակն «ըստ բովանդակութեան» 1198 տարին է, սակայն հնագրութեան ժամանակն է 1714 թուականը[56]: Մինչ 280 թիւը «սկզբնագիր» է, 1198 տարիէն, այսինքն՝ յիշատակարանի գրութեան թուականն ու պարունակութիւնը ժամանակակից են[57]: Այս «ըստ բովանդակութեան» Ե.—ԺԳ. դարերու եւ իբր «սկզբնագիր» Թ.—ԺԸ. շրջաններու 472 յիշատակարաններուն ընթերցումով հանդիպեցայ միայն 13 անգամ «մատենադարան» իրողութիւնը մատնանշող գործածուած պարզ դոյականներու կամ երկբառ բացատրութիւններու[58]: — Ցատկանշական եղաւ այս հաստատումը, մանաւանդ երբ նաեւ Լ. Ս. Խաչիկյանի ԺԴ.[59], ԺԵ.[60] եւ Վ. Հակոբյան-Ա. Հովհաննիսյանի ԺԷ.[61] դարերու վեց հատորներու մէջ հրատարակած յիշատակարաններուն հարեւանցի պրպտումէն վերջ՝ գրեթէ նոյն արդիւնազուրկ ստուգութիւնը քաղեցի: Գարեգին Ա. Յովսէփեանի «Հայաստանի, Կիլիկիայի եւ գաղութների պատմութեան, գրականութեան, արուեստի

---

55 Յիշատակարանք, էջ ԻԴ, հրտկ. Ս. Սիմոնեանի տուած տեղեկութիւնները «Գործի մեթոդի մասին»:

56 Յիշատակարանք, էջ 619—620:

57 Յիշատակարանք, էջ 621—622 եւ հմմտ. թիւ 238, էջ 523—524:

58 Յիշատակարանք, էջ 119, 120, 223, 336, 374, 407, 410, 600, 628, 815, 880, 988 եւ 1019:

59 Հմմտ. Յիշատակարաններ ԺԴ. դարի, ուր Լ. Ս. Խաչիկյան 1—659 էջերուն մէջ թուարկած է 845 մեծ ու փոքր յիշատակարաններ՝ 1301—1400 թթ.:

60 Հմմտ. երեք հատորները՝ Լ. Ս. Խաչիկյանի, ԺԵ դարի հայերէն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն առաջին՝ 1401—1450 թթ., Երեւան 1955, 3—661 էջերուն մէջ՝ 744 թիւեր. մասն երկրորդ՝ 1451—1480 թթ., Երեւան 1958, 3—450 էջերով՝ 575 արձանագրութիւններ, իսկ մասն երրորդ՝ 1481—1500 թթ., Երեւան 1967, 9—548 էջերը կը պարփակեն 814 յիշատակարաններ:

61 Հմմտ. երկու հատորները՝ Վ. Հակոբյան/Ա. Հովհաննիսյան, Հայերէն ձեռագրերի ԺԷ. դարի հիշատակարաններ, 1601—1620 թթ., հտ. Ա., Երեւան 1974, 3—755 էջերուն կը ներկայացնեն 1041 յիշատակարաններ, իսկ հտ. Բ., 1621—1640 թթ., Երեւան 1978, 1—870 էջերով՝ 1272 յիշատակարանային արձանագրութիւններ:

© National Library of Armenia

եւ մշակոյթի, նաեւ տնտեսական ընոյթ ունեցող խնդիրների մասին, կարելի չէ ճիշդ դաղափար կազմել առանց Ցիշատակարանների օգտագործման»[62] այս խօսքը միայն վերապահութեամբ կարելի է արժեցնել հայ մշակոյթի եւ գեղարուեստի պատմութեան կարեւորագոյն աղբակներէն մէկուն նկատմամբ, որ է գոյութիւնը հայկական մատենադարաններուն։ Այո՛, այս յիշատակարանային աղբիւրները կը ներկայացնեն ինքնուրոյն արժէք եւ արժանիք, որովհետեւ անոնցմէ շատերը «սկզբնական, ականատես կամ ականջալուր», ուրեմն՝ ժամանակակից անձերու արձանագրութիւններ ու հաղորդագրութիւններ են։ Անոնք որքան ալ «պատմութեան ուսումնասիրութեան համար առաջնակարգ նշանակութիւն»[63] ունենան, կը մնան, սակայն, միայն մասամբ նշանակալից եւ լուսաբեր նկատմամբ պատմութեան եւ պատմագրութեան հայաշէն մատենադարաններուն։ Ակամայ պիտի համարձակէմ այս կտրուկ եզրակացութեան յանդելու, զանէ վերը յիշածներուս նկատմամբ, որ յիշատակարանները չեն կրնար իբր աղբիւրներ ծառայել յօրինելու եւ գրելու համար հայ մատենադարաններուն պատմութիւնը, որովհետեւ անոնք թանձրացեալ տեղեկութիւններ ու վաւերական ծանօթագրութիւններ չեն հաղորդած յաջորդ սերունդներուն։ Այսօր, եթէ ուսումնասէր մը կ'ուզէ շարադրել պատմութիւնը մատենադարաններուն, կրնայ միայն յիշատակարաններու մէջ ցիր ու ցան եւ անուղղակի յիշուած «մատենադարան» իրողութիւնը մատնանշող անուն գոյականներէն եզրակացնել, թէ այս կամ այն ինչ տեղը կամ վանքին մէջ գոյութիւն ունեցեր է մատենադարան մը։ Այսպէս պատրաստած է Գարեգին Ա. Կաթողիկոսը իր «Մատենադարանները հին հայոց մէջ» մեզի արդէն ծանօթ յօդուածը։ Պատմականօրէն կըրնայ ուղիղ ըլլալ այս եզրակացութիւնը յիշատակարանաբուխ, սակայն ան իրական վաղեմի պատմագրութիւն չէ տակաւին։

«Ցիշատակարանք Զեռագրաց» առաջին հատորին մէջ գտած 13 անուն-գոյականներուն մէջ, զորոնք աւելի ուշ մանրամասնօրէն պիտի յառաջբերեմ, չենք գտներ արկղէ կամ արկղէ գրոց բառերուն այս հոմանիշները՝ գրադարան, գրատուն, դարան, մատենադարան, մատենից դարան, տուն գրոց եւ տուն մատենագրաց։ — Արդ, շարունակեմ այս անուններուն բառաքննա-մատենագրական ներկայացումս՝ այբբենական կարգով։ Գրադարան, գրանոց եւ գրատուն բառերուն չենք հանդիպիր Աստուածաշունչի մէջ[64]։ Զանոնք նոյնպէս չենք գտներ ոսկեդարեան եւ դասական հեղինակներուն քով[65]։ Երեմիա վարդապետին «Բառգիրք Հայոց»ին[66] մէջ չենք տեսներ խնդրոյ առարկայ այս երեք բառերը[67], իսկ Մխիթար Աբբահօր «Դարագլուխ բացող» բառգիրքը չունի առաջին երկուքը, այլ միայն կը դնէ գրատուն բարդարառը[68]։ ՆՀՀ-ի երեք Մխիթարեան հեղինակներուն՝ գրադարան անծանօթ[69] եւ գրատուն կիսանծանօթ մնացեր են։ Գրատուն իբր բառայօդուած չի դար առանձին ՆՀՀ-ի մէջ[70], այլ կը գտնենք զայն գրանոց եւ գրապահ տեղի բառայօդուածներուն տակ իբր անոնց հոմանիշը[71]։ Առձեռն բառարանին երկու տղադրութիւնները չունին գրադարան եւ գրատուն բառայօդուածները[72]։ կու տայ գրանոց-ին իմաստները «գրքատուն, գրքարան» եւ գրապահ տեղի կամ տուն բառայօդուածին՝ «գրատուն, մատենադարան, դիւան»[73]։ Յ. Հիւնքեարպէյէնտեանի աշխատասիրած ստուգաբանական բառարանին մէջ հետքը չկայ «գիր» կամ «գիրք» արմատներէն չինուած մեզ հետաքրքրող բարդերուն, բարդածանցներուն եւ ածանցեալներուն[74]։ Աճառեան գրադարան, գրանոց եւ գրատուն կը դասէ նոր բառերու խումբին մէջ[75], սակայն «նոր» ըսելով սահմանածն ու ենթադրածը կը մնան ինծի անյայտ։ Զանոնք «նոր բառեր» կը մնան ինծի անյայտ։ Զանոնք «նոր բառեր» կ'որակէ, թէեւ իբր այսպիսիներ չդտայ իր «Հայերէն նոր բառեր հին մատենագրութեան մէջ» երկու հատորներուն[76] մէջ, ուր ղանազան ժամանակաշրջաններու 47 հեղինակներէ կամ երկերէ յառաջ կը բերէ 1055 «նոր» բառեր[77]։ Գրադարան, գրանոց եւ գրատուն Աճառեանի որակած «նոր» բառերը որչա՞փ հին են...։ Ռ. Իշխանյանի սահմանումը շատ ընդհանուր է, որուն համար նաեւ ոչ մէկ մատենագրական աղբիւր կը յիշէ իբր ապացոյց։ Իշխանյան կը գրէ. «Գրատուն, գրանոց ... այսպիսի անուններով են կոչվում միջնադարյան աղբյուրների մէջ Հայաստանի գրադարյան հաստատությունները»[78]։ Իսկ գրադարանին համար գրադարանները»[78]։ Իսկ գրադարանին համար տուած տեղեկութիւնն ընդհանուր եւ կարճատուած տեղեկութիւնն ընդհանուր եւ կարճ բայլայէ աւելի՝ անորոշ է. «Ինչ վերաբերում է գրադարան անվանմանը, ապա՝ սա, ավելի նոր ժամանակներում է շրջանառության մէջ մտել»[79]։ Այս խնդրական երեք անունները Աճառեանի համար «նոր» են, մինչ Իշխանյան վերջին երկուքը կիրարկուած կը մնայ։ Արդ, նորը միջնադարեա՞ն է թէ միջնադարեան՝ նո՞ր...։ Իշխանյան քիչ մը աւելի յստակ կը դառնայ, թէեւ դարձեալ առանց մատենագրական աղբիւրի մը յիշատակումի[80], երբ կը հաստատէ. «Հնում Հայաստանի դրադարանները գրադարան անունով չեն կոչվել, բայց այսօր նրանց մասին խոսելիս ամենից ավելի հարմար է թվում ժամանակակից այդ անվանման գործածությունը, թէեւ մերթ ընդ մերթ կարելի է դիմել նաեւ անցյալի անվանումներին»[81]։

Այս խնդրական երեք բառերուն հնութեան թուականը կամ գոնէ գործածութեան սկզբնաշրջանը ճշդուելու է տակաւին։ Մէկուն «նոր» որակած, իսկ միւսին «միջնադարյան» համարած գրանոց, գրատուն բառերն ու անոնց դլխաւոր հոմանիշները՝ գրադարան եւ մատենադարան, օրինակի համար, չդտայ կիրարկուած Ղեւոնդ Երէցի (Ը. դար)[82], Մովսէս Կաղանկայտուացի (Թ. դար)[83], Ստեփանոս Տարօնեցի Ասողիկ (Թ.—ԺԱ. դար)[84], Սմբատ Սպարապետ (1208—1276)[85], Ստեփաննոս Դ. Օրբելեան

---

[62] Ցիշատակարանք, էջ ԺԴ։

[63] Ցիշատակարանք, էջ ԺԴ։

[64] Հմմտ. Համաբարբառ, էջ 369գ։

[65] Թիւ 5 եւ 7—13 տեղիքներուն մէջ օգտագործած Համաբարբառներուն համաձայն։

[66] «Հայերէն հնագոյն, դեռեւս XII դ. կազմված 'Բառք քերթողականք, բառարանի հիման վրա XVI—XVII դդ. ստեղծվեց 'Բառգիրք Հայոց, բառարանը», Հ. Մ. Ամալյան (հրատ.), Բառգիրք Հայոց, Երեւան 1975, Առաջաբան, էջ Զ։

[67] Հմմտ. Բառգիրք Հայոց արարեալ ի Ս. էջմիածին Երեմիա Վարդապետէ, Բ. տպ., կ. Պոլիս 1728, էջ 97։ Հմմտ. Հ. Մ. Ամալյանի համեմատական հրատարակութիւնը, անդ, էջ 71։

[68] Հմմտ. Մխիթար Վարդապետ Սեբաստացի, Բառգիրք Հայկազեան Լեզուի, հտ. Ա., Վենետիկ 1749, էջ 197ա—բ։

[69] Հմմտ. ՆՀՀ, 1, էջ 583գ։

[70] Հմմտ. ՆՀՀ, 1, էջ 584դ։

[71] Հմմտ. ՆՀՀ, 1, էջ 584բ։

[72] Հմմտ. Հ. Մ. Աւգերեան, Առձեռն Բառարան Հայկազեան Լեզուի, Ա. տպ., Վենետիկ-Ս. Ղազար 1846, էջ 202բ եւ 203ա։ Բ. տպ., 1865, էջ 227բ եւ 228ա։

[73] Առձեռն 1, էջ 203ա եւ Առձեռն 2, էջ 227բ։

[74] Հմմտ. Տ. Յ. Հիւնքիարպէյէնտեան, Ստուգաբանական Բառարան Հայ Լեզուի, կ. Պոլիս 1894, էջ 372ա—բ։

[75] Հմմտ. ՀԱԲ., 1, էջ 561բ եւ 633ա։

[76] Հր. Աճառեան, Հայերէն նոր բառեր հին մատենագրութեան մէջ, հտ. Ա., Վենետիկ-Ս. Ղազար 1913 եւ հտ. Բ., անդ, 1922։

[77] Առաջին հատորը կը բովանդակէ 22 մատենագրութիւններ, որոնց քով գտած է Աճառեան 421 նոր բառեր, իսկ երկրորդին մէջ՝ 25 երկեր 634 նոր բառեր։

[78] Ռ. Իշխանյան, Հայ մատենագիտության պատմություն, պրակ Ա., Երեւան 1964, էջ 44։

[79] Նոյնը, անդ, էջ 44։

[80] Արեւմտեան աշխարհի եւրոպացի, մանաւանդ գերմանացի, բանասէրներու գիտական աշխատանքի մասին, պարզապէս կարդացուած մեթոտին նկատմամբ՝ սովորական գրանասէրներուն եւ պատմագիրներուն գիտակցական մեթոտը չատ թերութիւններ կը կան աշխատանքի մասին։ Այս առարկայական հաւաստումը հիմնուցարերէ։ Այս առարկայական հաւաստումը հիմնուցարերէ։ Այս պարզապէս՝ ինչ, ինչո՞ւ, ի՞նչպէս, ե՞րբ, ուրկէ՞, որմէ՞ (եւ ուրիշ) հարցումները կը մնան անպատասխան քննասէր եւ ուսումնասիրող ընթերցողին քով ... ընդհանրապէս՝ եւրոպական չափանիշով գիտաշխատողներու մեթոտը զարգանալու եւ հաստատուելու կարիքն ունի տակաւին։ Նաեւ՝ հոն կը պակսին հետեւողականութիւնն ու նոյնաձեւութիւնը։ Երկու պարագաներուն ալ կրնայի սովետական (նաեւ սփիւռքահայ) հեղինակներու անուններ եւ երկերու վերնագիրներ մատնանշել իբր ապացոյց այս իրողութեան, բայց առ այժմ նիւթիս ծիրէն դուրս ըլլալով, կը ձգեմ յարմարագոյն առիթին...։ Ուրեմն, եթէ գիտնք մատենա-պատմագրական տպագրութիւններուն օգտագործումը, գիտնալու ենք նաեւ ամէն անդամ անոնց տեղիքներուն յիշատակումը։ Այս այնքան անհրաժեշտ է, որքան կարեւոր են աշխատելակերպին մէջ ձեռք բերուած հետեւողականութիւնն ու նոյնաձեւութիւնը՝ պարզապէս արդի գիտաշխարհին մէջ բարձր մակարդակ եւ տեւական արժէք տալու համար հրապարակուած երկերուն։

[81] Ռ. Իշխանյան, անդ, էջ 44։

[82] Հմմտ. Հ. Ն. Ակինեան, Մատենագրական Հետազօտութիւններ, հտ. Գ., Ազգ. Մատ. 127, Վիեննա 1930, էջ 3—34։

[83] Հմմտ. Անձնանուններ, 3, թիւ 36, էջ 437—439։

[84] Հմմտ. Անձնանուններ, 4, թիւ 60, էջ 609—610։

[85] Հմմտ. P. V. Inglisian, անդ, էջ 201—202։ Տեսնել նաեւ Ա. Գ. Գալստյան, Սմբատ Սպարապետ, Երեւան 1961, էջ 3, 13, 21, 27, 29, 71—92։

© National Library of Armenia

Սիւնեաց Արքեպիսկոպոս (1285—1303/9)[86] եւ Թովմաս Մեծոփեցի (1376/79—1447)[87] մատենագիրներուն քով։ Մէկ անգամ, բացառութիւն մը կը կազմէ Օրբելեան պատմագիրը, բայց ասոր մասին իր տեղը պիտի անդրադառնամ։ Ը.—ԺԵ. դարաշրջանի մէջ ապրող եւ պատմագրող այս վեց հեղինակներուն երկերը կարդալով՝ զանազան եզրակացութիւններու կը յանգիմ։ Եզրակացութիւններ, որոնք կը վերաբերին ոչ միայն քննութեան խնդրոյ առարկայ եղող բառերուն կիրարկումին կամ անգործածութեան, այլ նաեւ մասամբ կը լուսաբանեն այս մատենագիրներուն տեղեկատու դերը նկատմամբ հայկական գրագրաններուն գոյութեան։ Աւելի ճիշդ՝ եզրակացութիւններ, որոնք կը յայտնաբերեն այս հեղինակներուն մատենադարանային գիտակցութիւնը։ Ցարգելով բացառութիւնները, զորոնք պիտի մատնանշեմ տակաւին, անոնց տեղեկատու դերը եւ մատենադարանային գիտակցութիւնը գրեթէ անգոյ են...։ Կ'արժէ անդրադառնալ իւրաքանչիւրի մասին՝ ժամանակագրական կարգով։ — Ղեւոնդ Երէցի «Արշաւանք Արաբաց ի Հայս»[88] պատմագրութիւնը կարդալով՝ կ'եզրակացնեմ քանի մը կէտեր, որոնք ակնարկ իրողութիւններ են։ Արաբներու կողմէ կատարուած հայ քաղաքներու եւ գաւառներու կողոպուտի եւ քանդումի ահազդու նկարագրութեան մէջ՝ Ղեւոնդ Երէց ոչ մէկ խօսք ունի նոյն տխուր վիճակի մատնուած մատենադարաններու մասին[89]։ Օրինակի համար՝ Դուին մայրաքաղաքը գրատուն չունէ՞ր... այս մասին ոչ մէկ յիշատակութիւն Ղեւոնդին քով, երբ կը նկարագրէ անոր կործանումը խմայելացիներու ձեռքով[90]։ Նոյն լռութիւնը կը տիրէ, երբ այս անգամ յոյները «եկեալ աւերեցին զաշխարհս աւարառութեամբ եւ զրաղում գեղեցկայարմար չինուածս հրձիգ արարին յաւեր դարձուցանելով»[91]։ Նոյնպէս անգոյ է տեղեկատու դերը իր «Ուխտին սրբոյն Գրիգորի» աւերումին նկարագրութեան մէջ[92]։ Դարձեալ անգոյ է հեղինակին քով մատենադարանային գիտակցութիւնը, նաեւ երբ կը պատմագրէ Հայ իշխաններուն կատարած զանազան չինութիւններու մասին[93]։ Ղեւոնդ Երէցի սիրական բառն է «գրեանն», զոր ընդհանրապէս կը կիրարկէ Աստուածաշունչի մատեաններուն հաւաքածոյին համար[94]։

Գրեթէ նոյն պատկերը կը պարզուի ընթերցողին առջեւ Մովսէս Կաղանկայտուացիին «Պատմութիւն Աղվանից» երկու հատորներուն մէջ[95]։ Փոքր տարբերութիւնն այն է, որ Կաղանկայտուացի ունի արկղէ պարզին եւ ասով ուրիշի մը հետ կազմուած երկբառին գործածութիւնը։ Առաջին հատորին մէջ երկու անգամ կը կիրարկէ տարբեր նշանակութեամբ։ Աղուաններու Աբաս Հայրապետը «գնէ մաքրագոյն յարկեղս»[96] սուրբերուն նշխարհները։ Թշնամիները «յայնժամ արկին զձեռս իւրեանց յարկեղս զանձուց մթերեալս»[97]։ Նոյնպէս երկրորդ հատորին մէջ հանդիպեցայ երկու անգամ՝ տարբեր իմաստով։ 699 թուականին՝ Աղուաններու Սիմէոն Կաթողիկոսը իր նախորդին, որուն անունն էր Ներսէս, գիրքերը հանել կու տայ կաթողիկոսարանի մատենադարանէն, ինչպէս կը պատմէ Կաղանկայտուացի. «...եւ զեղկելի Ներսի գրեանն, զոր լցեալ էր յարկեղս լի հերձուածօք, առեալ զամենայն եւ ի գետն Տրտու յիւր հովոց տեղւոջն...»[96]։ 731ի ատեանները Ստեփանոս Սիւնեցի եպիսկոպոսը Բիւզանդիոն գացած էր. «Յայնժամ գտեալ համարձակութիւն Ստեփաննոսի՝ ասէ ցկայսրն՝ խնդիր է իմ ի քէն զի բացցին արկեղք սրբոցն»[99]։ Կաղանկայտուացիին քով կը գտնենք նաեւ գրեանն բառին յաճախակի կիրարկումը[100]։ Ունի մէկ անգամ դիւան գոյականը եւ ան ալ՝ մատենադարանային իմաստով[101]։

Ստեփանոս Տարօնեցի Ասողիկին մատենադարանային գիտակցութիւնը համեմատաբար կարծես աւելի ներկայ է իր «Պատմութիւն Տիեզերական» երկին[102] մէջ։ Ան վեց անգամ վեց տարբեր բացատրութիւններով կը հաղորդէ մեզի գրադարանային տունի մը գոյութիւնը[103]։ Ասոնց մասին պիտի անդրադառնամ իրենց տեղը։

Սմբատ Սպարապետի «Տարեգիրք»ը[104] ի զուր ուսումնասիրեցի մանրամասնօրէն՝ մէկ կողմէ բառաքննա-մատենագրական պըրպտումներուս զոհացում եւ ստուգութիւն տալու, բայց միւս կողմէ՝ անոր քով որեւէ տեղեկութիւն կամ յիշատակում մը գտնելու յոյսով։ Ան կը յիշէ լոկ վանքերու անուններ, սակայն ոչ մէկ խօսք անոնց մատեաններու հաւաքածոներու նկատմամբ[105]։ Օրինակի համար, Սմբատ Սպարապետ կու տայ նկարագրութիւնը բազմամարդ, փարթամ եւ առեւտրա-արհեստաւորական Արծն քաղաքին 1048/49ին դիպած գրաւումին եւ կողոպուտին, առանց յիշելու գրատունի մը գոյութիւնը[106]։ Քաղաքի մը, որուն բնակչութեան 150 հազար հոգիներ սրախողխող եղան[107] եւ ուր կային «եկեղեցիք եօթն հարիւր»[108], այսպիսի «փարթամ եւ վայելուչ»[109] քաղաքի մը վանքերու եւ անոնց ձեռագրատուներու մասին ոչ մէկ ակնարկութիւն կը գտնենք Սմբատ Սպարապետին քով։ Նոյն լռութիւնը կը տիրէ 1064ին Ալփասլանի ձեռքով կատարուած Անի մայրաքաղաքին կործանումին նկարագրութեան պարագային[110]։ Գուցէ Սմբատ Սպարապետին լռութիւնը կ'արդարացնէ Արիստակէս Լաստիվերտցի ականատես պատմիչին լռութիւնը (երկը գրուած է 1072—1079ին)[111]։ Ինչպէս կ'երեւի, այս մատենագրին քով ալ անգոյ են տեղեկատու դերն ու մատենադարանային գիտակցութիւնը, որովհետեւ ինչպէս Սմբատ Սպարապետ, այսպէս ալ ինք կը նկարագրէ Արծն[112] եւ Անի[113] քաղաքներու կողոպուտ-քանդումը՝ ամենասարսափելի բառերով եւ մանրամասնօրէն, բայց ոչ մէկ բառ մատնանշող մատենադարաններու գոյութիւնը։ Սմբատ Սպարապետ կը գործածէ մէկ անգամ «տուն գանձուն», ուր «ամենայն գաւառին ոսկի եւ արծաթ անդ էր ժողովեալ»[114]։

Ստեփաննոս Դ. Օրբելեան Սիւնեաց Նախագահ-Արքեպիսկոպոսին «Պատմութիւն Տանն Սիսական»[115] երկին մէջ, համեմատաբար նախորդ ներկայացուած մատենագիրներուն, չատ աւելի ներկայ կը գտնենք հեղինակին տեղեկատու դերն ու մատենադարանային գիտակցութիւնը, թէեւ դարձեալ ոչ գոհացուցիչ պատմագրական քանակով եւ որակով։ Օրբելեան կիրարկած է հետեւեալ բառերը — արկղէ՝ 6, գրատուն՝ 1, գանձարան եւ տուն գանձու՝ 7, խսկ դիւան՝ 13 անգամ։ Արդ, հոս այս իրողութեան տեղեակ պահեմ, թէ Օրբելեան ալ կը պատմէ բազմաթիւ վանքերու, եկեղեցիներու կողոպուտի եւ կործանումի մասին, կը յիշէ ամէն ինչ մանրամասնօրէն, սակայն անյուշ եւ անիրազեկ կը ձգէ աւերուած վանքին գրատան կամ եկեղեցւոյ գրապահարաններու գլխուն եկածը։ Մէկ տեղիքի յառաջբերումով կը գոհանամ, որովհետեւ դասական օրինակ ըլլալէ աւելի՝ ան փաստօրէն կը ցուցարերէ Հայ մատենագիրներուն եւ պատմիչներուն քով իմ նկատած գրատուններու մասին տեղեկատու դերին բացակայութիւնը եւ մատենադարանային գիտակցութեան մեծ պակասը, որոնք իրենց ժխտական հետեւանքն ունեցած են նաեւ հայ գրագրաններու յետգարեան պատմագրութեան եւ բանասէրներու համար՝ կասկածէ վեր մինչեւ այսօր...։ Աչքառու փաստացոյցն այն է, որ այսօր տակաւին հայկական գիտաշխարհին եւ պատմա-բանասիրական մարզին մէջ ամենախոպան դաշտերէն եւ անտեսալքուած նիւ-

---

86 Հմմտ. Անձնանուններ, 4, թիւ 228, էջ 631—633։

87 Հմմտ. P. V. Inglisian, անդ, էջ 211։

88 Արշաւանք Արաբաց ի Հայս, արարեալ Ղեւոնդ Վարդապետի Հայոց, հրատ. Կ. Վ. Շահնազարեանց, Փարիզ 1857։

89 Հմմտ. նոյնը, անդ, էջ 26—29, 35, 134 եւայլն։

90 Հմմտ. նոյնը, անդ, էջ 26—28։

91 Նոյնը, անդ, էջ 37։

92 Հմմտ. նոյնը, անդ, էջ 41—42։

93 Հմմտ. նոյնը, անդ, էջ 35, 37։

94 Հմմտ. նոյնը, անդ, էջ 67, 74, 75, 78, 79, 80, 81, 88—89, 89, 90։

95 Պատմութիւն Աղվանից, արարեալ Մովսիսի Կաղանկայտուացւոյ, հրատ. Կ. Վ. Շահնազարեան, հտ. Ա. եւ Բ., Փարիզ 1860։

96 Նոյնը, անդ, էջ 223։

97 Նոյնը, անդ, էջ 264։

98 Նոյնը, անդ, էջ 17։

99 Նոյնը, անդ, էջ 47։

100 Հմմտ. նոյնը, անդ, էջ 48։

101 Հմմտ. նոյնը, անդ, էջ 27։

102 Հմմտ. Ստեփանոսի Տարօնեցւոյ Ասողկան Պատմութիւն Տիեզերական, Բ. տպ., հրատ. Ստ. Մալխասեանց, Ս. Պետերբուրգ 1885։

103 Հմմտ. նոյնը, անդ, էջ 17, 43, 47, 97 եւ 98։

104 Տարեգիրք, արարեալ Սմբատայ Սպարապետի Հայոց, հրատ. Կ. Վ. Շահնազարեանց, Փարիզ 1859։

105 Հմմտ. նոյնը, անդ, էջ 38, 39, 46, 92 եւայլն։

106 Հմմտ. նոյնը, անդ, էջ 66։

107 Հմմտ. ՀՍՀ, 2, Երեվան 1976, էջ 72ա։

108 Սմբատ Սպարապետ, անդ, էջ 66։

109 Նոյնը, անդ, էջ 66։

110 Հմմտ. նոյնը, անդ, էջ 76—77։

111 ՀՍՀ, 2, էջ 62բ։

112 Հմմտ. Պատմութիւն Արիստակէսի Լաստիվերտցւոյ, աշխատ. Կ. Ն. Յուզբաշյան, Երեվան 1963, էջ 74, 77—79։

113 Հմմտ. նոյնը, անդ, էջ 134—136։

114 Սմբատ Սպարապետ, անդ, էջ 90։

115 Ստեփաննոսի Սիւնեաց Եպիսկոպոսի Պատմութիւն Տանն Սիսական, հրատ. Մ. Էմին, Մոսկվա 1861։

© National Library of Armenia

թերէն մին է համապարփակ պատմագրութիւնը, ամբողջական պատմութիւնը հայկական մատենադարաններուն։ Ահա, այս է անգոյ եւ անդիր թուղթին մէկ բացասական երեսը հայ մատենագիրներու եւ պատմիչներու քով իմ նկատած գրադարաններու մասին տեղեկատու դերին բացակայութեան եւ մատենադարանային գիտակցութեան մեծ պակասին։ Երկրորդ ժխտասփիւռ իրողութիւնն այս է, որ մեր հազարամեակին մէջ հրապարակուած հայ ժողովուրդի մշակութային պատմութեան վերաբերեալ հաւաքական ուսումնասիրութիւններու եւ անհատական երկերու մէջ աննկատ եւ անյուշ մնացեր է պատմականութիւնը հայկական մատենադարաններուն գոյութեան։ Այո՛, կան քանի մը յօդուածներ ու նկարագրութիւններ, որոնք իրենք իրենց մէջ դրական բացառութիւններ են. զանոնք, սակայն, կարելի չէ նկատել իբր պատմագրութիւն կամ պատմութիւն հայկական մատենադարաններուն։ — Հաւաքական ուսումնասիրութիւններու կարկառէն կը վերցնեմ «Հայ ժողովրդի պատմութիւն» վերտառութիւնն ունեցող ութ հատորներու[116] աշխատութիւնը, որուն «բազմահատորյակի խմբագրական կոլեգիա»ն կը կազմեն եօթ-ութ անուանի մասնագէտներ։ Անոնց վրայ կ'աւելնայ այս յիշեալ պատասխանատու կազմին նաեւ ոչ անդամ դրողներու թիւը իւրաքանչիւր հատորին խմբագրութեան մէջ։ Առաջին հատորն ունի երեք գլուխներ[117]։ Երրորդ հատորին բաժին Գ. կը կրէ «Հայ մշակոյթը IX—XI դարերում», որ կը բաժնուի վեց գլուխներու, իսկ բաժին Ը. «Հայ մշակոյթը XII—XIV դարերում» խորագրով՝ ունի ութ գլուխներ[118]։ Չորրորդ հատորին բաժին Գ. իր ինն ենթագլուխներով կը կազմէ «Հայկական մշակոյթը XIV—XVIII դարերում»[119]։ Հինգերորդ հատորին «Մշակոյթը 1801—1870» վերնագրով բաժին Զ. ունի երկու գլուխներ՝ ինն ենթաբաժանումներով[120]։ Վեցերորդ հատորին մէջ բաժին Դ.ի վերտառութիւնն է «Մշակոյթը եւ Գիտութիւնը», որ երկու գլուխներու տասնուչորս ենթաբաժանումներով կը բնորոշէ 1870—1917 թուական-

116 Ինծի անծանօթ պատճառներով երկրորդ հատորը, որ հետեւեալ խորագիրը «Հայաստանը վաղ ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանում (III—IX դդ.)» ունի, ոչ միայն չէ գրանցուած մեր Մատենադարանին մէջ իր հատորակիցներուն քով, այլ նաեւ գոյութիւն չունի Մայրավանքիս մէջ։ Հաւանաբար կա՛մ չէ ղրկուած մեզի կա՛մ արտաքին օգտագործող մը փոխառեր է մեզմէ ու չէ վերադարձուցեր... երկու պարագաներն ալ պատահած են։ Սրտի ցաւով հաստատելու եմ, որ առաջին պարագան տակաւին կը շարունակէ դիպիլ՝ Մայր Հայրենիքէն եւ ուրիշ երկիրներէն չնորհակալութեամբ կը ստանանք նոր հրատարակութիւններ, սակայն դժբախտաբար՝ ոչ ամէն ինչ եւ բոլորը։ Ցաւաթ, մոռացումով, դիւրիմացութեամբ կամ դիտումով, չեն ղրկուիր նոր գիրքերն ու թերթերը Վիեննայի Մխիթարեան Միաբանութեան Մատենադարանին... դեռ աւելի՝ ոմանք — անհատներ ու հաւաքական մարմիններ — կը սպասեն, որ գնեմ իրենց նոր հրատարակութիւնները՝ պահելու եւ պահպանելու համար հայ տառն ու տիպը...։ Արդէն, բաւականէն աւելի առիթներ կը ներկայանան մեզի, ուր կը ստիպուինք դրամով ձեռքբերումներ կատարել օտարազգի անհատներու կամ հրատարակչատուներու քովէն։ Միաբանութիւնը տնտեսականօրէն երբեք կարող չէ եղած ու չէ այսօր ալ՝ առանձնայատուկ դրամագլուխ մը յատկացնելու նոր գիրքերու գնումին համար (նաեւ հմմտ. Հ. Ն. Ակինեան, Ակնարկ մը Վիեննական Մխիթարեան Միաբանութեան Հարիւրամեայ գործունէութեան վրայ 1811—1911, Վիեննա 1912, էջ 47)։ Ձեռագրատան, թերթանոցին, գրադարանին եւ թանգարանին պահպանումը եւ բարգաւաճումը ոչ միայն մտաւոր, նիւթական եւ ժամասպառ յարաճուն աշխատանքներ կը պահանջեն մեզմէ (նը-պատակահաս սիրով եւ դիտակից զոհաբերութեամբ մեր կարելին կը ջանանք կատարել), այլ նաեւ՝ անոնք ամէնէն աւելի կարիքն ունին դրամական զումարներու, որոնց անդուլ յաւելումով սկսեր են արդէն շատոց ճնշիչ դառնալ մեր համեստ պայմաններուն համար...։ Իսկ երկրորդ պարագան ա՛լ տեղի չի կրնար ունենալ, որովհետեւ այլեւս հի՞ն որոշումին նո՛ր գործադրումով փոխ չենք տար դրադարանային օրինակը արտաքին գործածութեան նպատակով։ Օգտագործել ուզողը մնալու է վանք, ուր իրեն կը տրամադրուի սենեակ մը՝ ցերեկի ժամերուն աշխատիլ եւ ուսումնասիրել կարենալու համար։

117 Ս. Տ. Երեմյան/Հ. Ա. Մարտիրոսյան/Գ. Խ. Սարգսյան/Գ. Ա. Տիրացյան, «Հատորի Խմբագրություն», Հայ ժողովրդի Պատմություն, հատոր I, Հայաստանը Նախադարյան — Համայնական եվ ստրկատիրական կարգերի ժամանակաշրջանում, Երեվան 1971, էջ 465—486 եւ 847—918։

118 Բ. Ն. Առաքելյան/Լ. Հ. Բաբայան/Ա. Շ. Մելնացականյան/Ա. Ն. Տէր-Ղեւոնդյան, խմբագրութիւնը այս Գ. հատորին, Հայաստանը զարգացած ֆեոդալիզմի դարաշրջանում (IX դ. կեսերից մինչեվ XIV դ. կեսերը), Երեվան 1976, էջ 309—424 եւ 789—971։

119 Ս. Ս. Արեւշատյան/Վ. Բ. Բարխուդարյան/Վ. Կ. Ոսկանյան/ Մ. Կ. Զուլալյան/ Հ. Դ. Փալվանյան/Լ. Ս. Խաչիկյան, հատոր IV, Հայ ժողովրդը ֆեոդալիզմի վայրէջքի ժամանակաշրջանում XIV—XVIII դդ., Երեվան 1972, էջ 437—627։

120 Ս. Պ. Աղայան/Վ. Ա. Ավետիսյան/Զ. Տ. Գրիգորյան/Վ. Ա. Դիլլոյան/Հ. Մ. Ղազարյան/Մ. Գ. Ներսիսյան, հատոր V, Հայաստանը 1801—1870 թվականներին, Երեվան 1974, էջ 559—658։

ներուն մշակութային եւ գիտական հայ յառաջխաղացքը[121]։ Եօթներորդ հատորին բաժին Ե. կը կրէ «Սովետական Հայաստանի մշակույթը 1920—1940» վերտառութիւնը՝ բաղկացած երեք գլուխներու տասներեք ենթաբաժանումներէ, իսկ բաժին Զ.ի երկրորդ գլուխը վեց ենթաբաժանումներով կ'ուրուագծէ 1920—1940 տարիներուն «Սփիւռքահայ մշակույթը»[122]։ Ութերորդ հատորն ունի հինգ գլուխներ տասնհինգ ենթաբաժանումներով, որոնց մէջ կը ներկայացուի 1941—1965 տարիներուն սովետահայ եւ սփիւռքահայ մշակոյթը[123]։ — Այս ներկայացումէն վերջ, թող թիւերը խօսին, քանի մտադրուած եմ առաջին հնադարեան...։ Այս մշակութախօս եւ գիտասփիւռ բաժանումներն իրենց գլուխներով եւ ենթագլուխներով կը հաշուեն չուրջ 1168 էջեր, ինծի ծանօթ 5723 էջնոց եօթ հատորներու մէջ։ Իրապէս, պատկարդու թուահամար մը, որ, սակայն, բնականապէս շատ հեռու է տակաւին ամբողջական եւ համապարփակ ըլլալէն[124]։ Դարերու հայկական մշակոյթը դասաւանդող եւ տեղեկագրող այս 1168 էջերու մէջ հանդիպեցայ միայն քսանութ (28) դրադարանային յիշատակութիւններու, զորոնք «յիշատակութիւն» կոչել անպամ կարելի չէ, քանի որ անոնք բոլորը միասին չեն կազմեր հինգ էջնոց ծանօթագրութիւն մը՝ Հայկական Մատենադարաններու կամ Գրատուներու գոյութեան եւ պատմութեան մասին։ Հաւաքական ոյժերով համադրուած բազմահատոր այս աշխատութեան մէջ կարծես ոչ միայն արգիլուած է գտնել յատուկ գլուխ կամ գոնէ ենթագլուխ մը հայ մատենադարաններու մասին, այլ քաղուած տեղեկութիւններն անդամ այնքա՜ն քիչ, կարճ, կցկտուր եւ անբաւարար են, որ ոչ իսկ նուազագոյն գաղափարը կարելի է կազմել նկատմամբ այն կենդրոններուն կամ հաստատութիւններուն, որոնք մեր ազգային քաղաքակրթութեան ներկայացուցիչներն են ու դարաւոր դանձերու մթերանոցներն էին։

«Հայ ժողովրդի պատմություն» բազմահատորին հեղինակները չեն ներկայացներ պատմականութիւնն ու մշակութային դերը հայ մատենադարաններու, որոնց «մէջ են հաւաքուել եւ պահպանուել այն Ձեռագիրները, ուր մարմնաւորուած են հայ մտքի ստեղծագործութիւնը, հայ արուեստը պատկերագրութեան եւ զարդանկարչութեան ճիւղերի մէջ, հայ կրօնական եւ աշխարհիկ բանաստեղծութիւն, ինքնուրոյն կամ թարգմանական, պատմական եւ այլ տեսակի մատենագրութիւն»[125]։ «Հայ ժողովրդի պատմություն» ստուար աշխատութեան մէջ կը խօսուի եւ կը յեղյեղուի, չա՜ռ ընդհանուր իմաստով, հայկական դպրոցներու, համալսարաններու եւ ուսումնական կենդրոններու մասին, որոնք ի՞նչպէս կրնային բարգաւաճիլ ու պտղաբերել առանց իրենց մատենադարաններուն կամ դրչադիր հաւաքածոներուն, որոնց գոյութեան նկատմամբ, սակայն, ոչ մէկ պատմա-մատենագրական յիշատակում, անոնց մակարդակին եւ թիւին համապատասխան՝ կանոնաւոր եւ զոհացուցիչ պատմագրութիւն մը կը գտնենք վերոյիշեալ հաստափոր գիրքերուն մէջ։ Արդ, «Հայ ժողովրդի պատմություն»ը խմբագրողներն ու շարադրողները թող ներկայանան իրենց տուած տեղեկութիւններով, զորոնք առարկայական եւ գիտա-փորձառական ոլորով կը մէկտեղեմ հոս։ — Երրորդ հատորին մէջ հետեւեալ երկու ակնարկութիւններուն հանդիպեցայ, որոնցմէ երկրորդը մէջբերում է Կիրակոս Գանձակեցի (1200—1271) պատմագրէն[126]։ Այրիվանքի ուսումնագիտական կենդրոնը «ունեցել է հարուստ մատենադարան»[127], իսկ Նոր Գետիկի կամ

121 Ս. Պ. Աղայան/Խ. Հ. Բարսեղյան/Վ. Ս. Երկանյան/Ա. Ս. Հովսեփյան/Ա. Գ. Հովհաննիսյան/Ռ. Փ. Հովհաննիսյան/Դ. Ա. Մուրադյան, հատոր VI, Հայաստանը 1870—1917 թվականներին, Երեվան 1981, էջ 749—961։

122 Ս. Պ. Աղայան/Գ. Ա. Գալոյան/Կ. Ս. Խուդավերդյան/Լ. Ա. Խուրշուդյան/Ա. Մ. Հակոբյան, հատոր VII, Հայկական Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետությունը սոցիալիստական շինարարության ժամանակաշրջանում 1917—1941, Երեվան 1967, էջ 421—536 եւ 580—604։

123 Գ. Ա. Գալոյան/Ա. Մ. Հակոբյան/Ա. Բ. Հարությունյան/Վ. Ն. Ղազախեցյան, հատոր VIII, Հայ ժողովուրդը Հայրենական մեծ պատերազմի եվ ետպատերազմյան կոմունիստական շինարարության տարիներին 1941—1965, Երեվան 1970, էջ 389—484 եւ 497—531։

124 Հմմտ. Հայ ժողովրդի պատմություն, հտ. I, էջ VIII։

125 Գարեգին Ա. Կաթողիկոս, Մատենադարանները հին Հայոց մէջ, անդ, էջ 7ա։

126 Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, աշխատ. Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանյան, Երեվան 1961, գլուխ ԺԷ., էջ 222։

127 Հայ ժողովրդի պատմութիւն, հտ. III, անդ, էջ 790։

© National Library of Armenia

Գօշավանքի վարդապետարանին Մարտիրոս ուսուցչապետը, որ յաջորդած է Մխիթար Գօշին (1130/40—1213), «շինեաց եւ գրատուն[128] մի գեղեցկաշէն յարկօք՝ արուեստաւոր ունելով գհիւսն Մխիթար»[129]: Այս երկու յառաջընթացներուն անբաւարար բովանդակութիւնը անհրաժեշտ կը դարձնէ քանի մը անդրադարձ ծանօթագրութիւններու ներկայացումը: Այս երկու դպրոցներն ալ ԺԲ.—ԺԳ. դարերուն ունեցած են իրենց ծաղկումը[130]: Այրիվանքի գրատունէն հասած են մեզի ձեռագիրներ, որոնց մեծ մասը այսօր Երեւանի Մատենադարանը կը պահուին[131]: Այրիվանքի ամենածանօթ եւ կարկառուն դէմքն է Մխիթար Այրիվանեցի (1222—1289/91)[132], որուն շնորհիւ Այրիվանքը իբր ուսումնական կեդրոն իր ծաղկումին բարձունքը նուաճեց[133]: Սակայն մեզ հոս հետաքրքրողը վանքին կամ դպրոցին մատենադարանն է, որուն պատմական գոյութեան փաստերն են քիչ առաջ նշուած ձեռագիրները: Ինչպէս մենաստանին, որ յիշատակարանի մը մէջ կոչուած է «սուրբ եւ գերահռչակ ուխտ՝ սկիզբն եւ մայր ամենայն վանորայից»[134], այսպէս ալ մատենադարանին հիմնադրութեան թուականները կը մնան մթաքող[135]: Այս բառաքննա-մատենագրական պրպտումներուս ընթացքին չհանդիպեցայ ոչ մէկ պատմագրական եւ յիշատակարանային աղբիւրի մը, որ ուղղակիօրէն կը

---

[128] Վենետիկեան տպագրութիւնը (Կիրակոսի վարդապետի Գանձակեցւոյ համառօտ պատմութիւն ի սրբոյն Գրիգորէ յաւուրս իւր լուսաբանեալ, Վենետիկ-Ս. Ղազար 1865, գլուխ ԺԵ., էջ 115) ունի տարբերակ մը՝ «գրատուն» բառին տեղ կը գործածէ «վերնատուն»: Հ. Հ. Ոսկեան այս հրատարակութիւնն օգտագործելով՝ սոյր (խնդրական) նախադասութիւնը կը յառաջբերէ. «...շինեաց եւ վերնատուն մի գեղեցկաշէն յարկօք...» (Արցախի վանքերը, Ազգ. Մատ. 175, Վիեննա 1953, էջ 198): Սակայն երեք տարբեր տպագրութիւններուն մէջ կը գտնեմ «գրատուն» բառը: Ոսկան Տէր-Գէորգեան Յովհաննիսեանցի լոյս ընծայածը (Պատմութիւն Հայոց, արարեալ Կիրակոս վարդապետի Գանձակեցւոյ, Մոսկուա 1858, էջ 129), որուն վերատպումը Ղուկասեան Մատենադարան-ի երրորդ հատորը կազմեց (Պատմութիւն Հայոց, արարեալ Կիրակոս վարդապետի Գանձակեցւոյ, Թիֆլիս 1909 [1910], էջ 209), իսկ երրորդ տպագրութիւնը եղաւ ձեռագիրներու եւ տպագիրներու վրայէն կատարուած գիտահամեմատական աշխատասիրութիւնը Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանյանի, որ նաեւ տողատակի մէջ կու տայ տակաւին ուրիշ տարբերակներու գրաձեւերը (անդ, էջ 222): Վերջինիս արեւելահայերէնի թարգմանութեան մէջ կը գրուի «գրատուն» բառը. «Շինեց նաեւ գեղակառույց հարկով մի գրատուն՝ արհեստավոր ունենալով հյուսն Մխիթարին...» (Վ. Առաքելյան, Կիրակոս Գանձակեցի, Հայոց Պատմություն, Թարգմանություն, Երեվան 1982, գլուխ ԺԵ., էջ 161): Յամենայն դէպս, Գօշավանքն ունէր իր մատենադարանը (հմմտ. Ի. Յարութիւնեան, Գօշայ վանք կամ Նոր-Գետիկ, Ազգագրական Հանդէս, Ը. տարի, X գիրք 1903, Թիֆլիզ 1903, 34—36):

[129] Հայ ժողովրդի պատմություն, հտ. III, անդ, էջ 793: Կիրակոս Գանձակեցի հաւանաբար քաղած է իր այս տեղեկութիւնը այն վիմագրութենէն, որ նոբաշէն եկեղեցւոյ գաւիթին ներքուստ՝ հարաւային սիւներր միացնող կամարին հիւսիսային երեսին վրայ արձանագրուած է երեք տողերու մէջ: «Մխարան եւ աշ-գէն հետաքրքրական յիշատակարանը տեսնել՝ Դիվան Հայ Վիմագրության, պրակ IV, Իջեւանի շրջան, կազմեցին Ս. Ա. Ավագյան, Հռ. Մ. Ջանփոլադյան, Երեվան 1977, թիւ 202, էջ 93—94:

[130] ՀՍՀ, 1, Երեվան 1974, էջ 354ա-բ, «Այրիվանքի դպրոց» բառայօդուածագիրը՝ Ա. Մաթեւոսյան կրկնած է նոյն նախադասութիւնը. «...Ունեցել է հարուստ մատենադարան»: Իսկ Գօշավանքի մասին մանրամասնօրէն տեսնել՝ Հ. Հ. Ոսկեան, անդ, էջ 189—202 եւ Ի. Յարութիւնեանի յօդուածը (անդ, էջ 5—38):

[131] Օրինակի համար՝ թիւ 1027, 1500, 1796, 3402, 3795, 4509, 4859 (Մատենադարան 1, էջ 1419) եւ 6244, 6272 (Մատենադարան 2, էջ 1223): Մեր Վիեննայի ձեռագրատան մէջ ունինք թիւ 217 ձեռագիրը, որ ընդօրինակուեր է 1848—49 Էջմիածին՝ Այրիվանքի մէջ 1604-ին նորոգուած գաղափարէն (Տաշեան, Ցուցակ 1, էջ 548 եւ 553), որ Կարինեան Մայր ցուցակին մէջ 924 թիւը կը կրէ (հմմտ. Յ. Կարենեանց, Մայր ցուցակ ձեռագիր մատենից գրադարանի Սրբոյ Աթոռոյն Էջմիածնի, Թիֆլիս 1863, էջ 130—133), իսկ նախօրինակը գրուած է 1280—86 (Տաշեան Ցուցակ 1, էջ 548բ): Այրիվանքի մասին աւելի մանրամասն տեղեկութիւններու համար տեսնել՝ Հ. Ղ. Ալիշան, Այրարատ, Բնաշխարհ Հայաստանեայց, Վենետիկ-Ս. Ղազար 1890, էջ 335—350. Հ. Ս. Էփրիկեան, Պատկերազարդ Բնաշխարհիկ Բառարան, հտ. Ա., Բ. տպ., Վենետիկ-Ս. Ղազար 1903, էջ 153բ—164ա:

[132] Հ. Աճառեան (Անձնանուններ, 3, թիւ 88, էջ 376) կը գրէ անվարան. «Մխիթար Այրիվանեցի ծնվել է 1222 թ. եւ մեռել է 1289/91 թ. պատմիչ ԺԳ դարու» (հմմտ. Գ. Արքեպս. Յովսէփեանց, Մխիթար Այրիվանեցի, նորագիւտ արձանագրութիւն եւ երկեր, Երուսաղէմ 1931, էջ 15բ—16ա): Հակառակ սոոր՝ Ի. Հարությունյանի (ՀՍՀ, 7, Երեվան 1981, էջ 629բ) համար «ծննդեան եւ մահուան թուականները անյայտ» կը մնան:

[133] Հմմտ. Այրարատ, էջ 350—351 եւ ՀՍՀ, 7, էջ 629բ-գ:

[134] Յիշատակարաններ ԺԵ. դարի, Բ., թիւ 19, էջ 15:

[135] Հմմտ. Այրարատ, էջ 344—345. Հ. Ս. Էփրիկեան, անդ, էջ 159ա, 164ա եւ Գ. Կաթողիկոս Յովսէփեան, Խաղբակեանք կամ Պռոշեանք Հայոց Պատմութեան մէջ, անդ, էջ 181—184:

մատնանշէ մատենադարանին գոյութիւնը: Գտայ, սակայն, պատմական, մատենագրական եւ յիշատակարանային տուեալներ, որոնք ստուգապէս եզրակացնել կու տան մատենադարանին ոչ միայն կայութիւնը, այլ նաեւ՝ անոր ճոխ եւ փարթամ ըլլալու հանգամանքը: Արդէն ինքնին Մխիթար Այրեվանեցիին հայ մատենագրութեան պատմութեան եւ գրչութեան արուեստին մէջ յայտնի երկու գլխաւոր երկերը՝ ժամանակագրական «Նոր պատմութիւնը»[136] եւ «Ծառընտիր»ը[137] կը մատնանշեն անառարկելիօրէն իր մենաստանին եւ դպրոցին գիրքերու ճոխացոյն հաւաքածոն:

Մխիթար Այրիվանեցի իր Ժամանակագրական Պատմութիւնը, որ կը հասցնէ մինչեւ 1289 տարին, շարադրելու համար օգտագործած է հայ մատենագիրներու եւ պատմիչներու երկերը, զորոնք գտած է անշուշտ վանքին մատենադարանին մէջ: Գրչագիր աղբիւրներ, որոնցմէ ոմանք կորսուած են ու չեն հասած մեզի: Մատենադարանէն՝ Մխիթարի Այրիվանեցիին ծանօթ եւ այսօր մեզի անծանօթ հեղինակներուն[138] նկատմամբ՝ Հ. Ղ. Ալիշան այս եզրակացութեան յանգեր է. «Ի համառօտ յիշատակն՝ են ինչ որ ոչ գտանին առ այլս, եւ հարկ էր այսպէս լինել. քանզի ի պատմչաց Հայոց՝ զորս թուէ նա, տասնեակ մի անծանօթք են մեզ, այսինքն չեւ եւս գտեալք, իսկ նմա ծանօթք էին եւ քաղեաց եւս ի նոցանէ»[139]: Հ. Ղ. Ալիշանին, որ այս պատմագրին ոճը կը բնորոշէ «խակակերպ խմն ժամանակագրութիւն՝ ինքնօրինակ ... հետաքնին, եւ նոր չաւիղ ընտրել»[140], կը ձայնակցի Գ. Արքեպս. Յովսէփեանց Մխիթարեան հայագէտին բառերը գործածելով. «Ժամանակագրութիւնը, թէեւ ցամաք եւ աղքատ իւր նորութիւններով, բայց ոչ բոլորովին անարժէք — մինչեւ իսկ ԺԳ. դարու մի քանի տեղեկութիւնների համար միակ աղբիւրն է նա»[141]: Հուսկ, կը կարդանք ՀՍՀ-ի մէջ. «Այն մեծ արժեք ունի մի շարք հազվագյուտ տեղեկություններով, որոնց համար հիմք ծառայած սկզբնաղբյուրները մեզ չեն հասել»[142]: Այրիվանքի հարուստ մատենադարանին կը պարտի Մխիթար իր քաղած հազուագիւտ տեղեկութիւններն ու անյայտացած սկզբնաղբիւրները:

Այրիվանքի գրչագիրներու ճոխ հաւաքածոյին կարեւոր առհաւատչեայ մըն է նաեւ Մխիթար Այրիվանեցիին «Ծառընտիր»ը՝ պատրաստուած 1283-ին Գեղարդի մենաստանին մէջ, որ յետագայ անուանակոչումն է Այրիվանքին[143]: Այս «Ծառընտիր»ին մէջ, որ իր տեսակին մէջ շատ արժէքաւոր եւ առաջնակարգ նշանակութիւն ունի իր հարուստ բովանդակութեամբ, «գետեղված են

---

[136] Այս երկին հրատարակութիւնը կատարուած է երեք անգամ տարբեր խորագիրներով՝ Մխիթարայ Այրիվանեցւոյ Պատմութիւն Հայոց, հրտկ. Մ. Էմին, Մոսկվա 1860 եւ Մխիթարայ Այրիվանեցւոյ Պատմութիւն ժամանակագրական, հրտկ. Ք. Պ. (ատկանեան), Ս. Պետերբուրգ 1867, զոր յաւելեալ ծանօթութիւններով ֆրանսերէնի թարգմանած է M. Brosset, Histoire chronologique par Mkhitar d'Airivank, St. Petersburg 1869, XXIII+110 pp. Նաեւ հմմտ. Հ. Ա. Ղազիկեան, Հայկական նոր մատենագիտութիւն եւ հանրագիտարան հայ կեանքի, հտ. Ա., Վենետիկ Ս. Ղազար 1909—1912, էջ 2013:

[137] Ծառընտիրը Էջմիածնի ձեռագրատան մէջ ունէր 944 թիւը (Կարենեանց, Մայր ցուցակ, թիւ 924, էջ 130—133), իսկ այսօր Մաշտոցի Մատենադարանին մէջ՝ թիւ 1500 (հմմտ. Մատենադարան 1, էջ 568) կը կրէ: Գրչութեան թուականը կը մնայ տակաւին շարժուն. Տաշեան կը դնէ 1280—1286 շրջանը (Ցուցակ 1, էջ 548բ), իսկ Հ. Գ. Գալէմքեարեան կը համարի «հաստատապէս, որ մեր մօտագրութիւնը գրաւոր ձեռագիրն 1290էն յառաջ գրուած է: Բայց ո՞րչափ յառաջ: ...Ուրեմն, ձեռագիրս գրուած է 1272—1286 տարիներուն մէջ, երբ գրիչն ու ստացիչն Տէր Մխիթար Այրիվանեցի Արքեպիսկոպոսն՝ առաջնորդ էր Գեղարդայ կամ Այրի վանույ» (Մխիթար Այրիվանեցի եւ իւր նորագիւտ գրուածքը, ՀԱ. 1891, էջ 167ա, հմմտ. Գ. Արքեպս. Յովսէփեանց, անդ, էջ 4): Մաշտոցի Մատենադարանին ձեռագրացուցակը կազմողներուն ենթադրութեամբ՝ «ԺԳ. դար, 1282-ից առաջ» (Մատենադարան 1, էջ 568), իսկ ուրիշ տեղ կը գտնեմ «մինչեւ 1282 թ.» (Հակոբյան, Վ./Հովհաննիսյան, Ա., Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ 1601—1620 թթ., հտ. Ա., Երեվան 1974, թիւ 161, էջ 131): «Ծառընտիր»-ի պատմութեան եւ բովանդակութեան համար տեսնել նաեւ՝ Ի. Հարությունյան, Մխիթար Այրիվանեցու «Ծառընտիր» ժողովածուի առնչությունը «Սարկավագյան» ցուցակին հետ, ԼՀԳ 12, Երեվան 1976:

[138] Հ. Գ. Զարբհանալեան կու տայ հայ պատմագիրներուն ցուցակը, «յորում այլ եւ այլ անուանք ալ կը յիշատակուին՝ որ մեզի դեռ անծանօթ են» (Պատմութիւն հայերէն դպրութեան, Բ. Նոր Մատենագրութեան, Բ. տպ., Վենետիկ-Ս. Ղազար 1905, էջ 118—119):

[139] Այրարատ, էջ 351ա:

[140] Այրարատ, էջ 350ա:

[141] Գ. Արքեպս. Յովսէփեանց, անդ, էջ 3ա:

[142] ՀՍՀ, 7, էջ 629բ:

[143] Հմմտ. Հ. Ղ. Ինճիճեան, Ստորագրութիւն Հին Հայաստանեայց, Վենետիկ-Ս. Ղազար 1822, էջ 268:

© National Library of Armenia

իր ժամանակի բարձրագույն դպրոցներում սովորողների համար անհրաժեշտ շուրջ 100 գիրք: Այն միակ ժողովածուն է, ուր տեղ են գտել մայր և թարգմանական գրականությունից հայտնի 13 խոշոր հեղինակի 43 անուն աշխատություն՝ ամբողջական ընդօրինակված բնագրերով»[144]: Վիեննայի Մխիթարեան Միաբանութեան Ձեռագրատան թիւ 217 դրչագրին ընդօրինակողը՝ Պօղոս վրդ. Պետրոսեան յիշատակարանին մէջ իրաւացիօրէն կը գրէ իր եղբօր, որ առաջին ստացիչը եւ տէրն եղած է այս օրինակութեան. «Մխիթար վարդապետ, որ պրագմատաւիկ գործս ի մի յայս մատեան հաւաքեալ էր իւրով գրչութեամբ»[145], անոնց նախօրինակները գտած է Այրիվանքի մատենադարանին մէջ[146]: Զայն ճոխացուցած է անձնական հեղինակութիւններով, ինչպէս նաեւ իր եւ աշակերտներուն նորանոր ընդօրինակած ձեռագիրներով, զորոնք քիչ առաջ յիշեցի: Մխիթար Այրիվանեցիին գրական ժառանգութեան մաս կը կազմեն հեղինակած վկայաբանութիւնները[147], սակայն կարեւոր տեղ կը գրաւեն անոր չափածոները, որոնցմէ յայտնի հասած են 21 գանձեր, 4 տաղեր եւ այլ աղօթքներ[148]:

Այրիվանքի մէջ գոյութիւն ունեցած մատենադարանին փաստարկութեան նըկատմամբ ուրիշ կարեւոր երաշխաւոր կը նկատեմ Մխիթար Այրիվանեցիին Գանձարանը եւ անոր պատմութիւնը՝ Գրիգոր Խլաթեցի (1349—1425, Մայիս 27-ին նահատակուած)[149] մատենագրին տարած գանձարանային աշխատանքներուն կապակցութեամբ: Մխիթար Այրիվանեցի 1287-ին կազմած է իր գանձերու[150] ժողովածուն՝ Գեղարդի մենաստանին մէջ, ուրկէ իր աշակերտներուն եւ ուրիշ գրիչներու կողմէ կատարուած ընդօրինակութիւնները տարածուեցան ամենուրեք՝ ընդունելութիւն գտնելով վանքերու մէջ եւ ժողովրդին քով: Մխիթար Այրիվանեցի ծանօթ եւ սիրուած էր իբր գանձասաց եւ երաժիշտ, որ իր տաղերուն եւ շարականներուն եղանակը յօրինած է: Անոր հռչակը գրաւած էր ուշադրութիւնը ոչ միայն ժամանակակիցներուն, այլ նաեւ՝ յետագայ մատենագիրներուն եւ տաղասացներուն, որոնցմէ նշանաւորագոյնն էր Գրիգոր Խլաթեցի, որուն տուած է «Աստուած իմաստութիւն տուաւ քան ամենայն վարդապետաց»[151]: Թովմա Մեծոփեցիին վկայութեան համաձայն՝ Գրիգոր Խլաթեցի գիշեր ցերեկ՝ 50 տարի շարունակ գրած եւ ընդօրինակած է ձեռագիրներ ու «բազում երգս գանձուց եւ տաղից յիշատակ թողեալ ինքեան»[152]: Գրիգոր Խլաթեցիին խմբագրած ինքնագիր չորս գանձարանները կը պահուին Մաշտոցի Մատենադարանը[153]: Ասոնց մանրակրկիտ եւ համեմատական ուսումնասիրութիւնը կատարած է Է. Հ. Հարությունյան, որ հետեւեալ եզրակացութեան յանգեր է. «Այրիվանք այցելելուց եւ Մխիթար Այրիվանեցու Գանձարանը ձեռք բերելուց դեռեւս շատ առաջ, Գրիգոր Խլաթեցին մեծ նշանակություն է տվել Մխիթար Այրիվանեցու Գանձերին, ձեռքի տակ ունեցել է նրանց աղավաղված օրինակները եւ դրանք

144 ՀՍՀ, 7, էջ 629գ: Հմմտ. Տաշեան, Ցուցակ 1, թիւ 217, էջ 548—556 եւ Մատենադարան 1, թիւ 1500, էջ 568:

145 Ձեռ. 217, էջմիածին 1848—49, թղ. 313բ:

146 Հ. Ղ. Ալիշան կը գրէ. «Ցայտնի երեւի, որ Այրիվանեցին աչքէ անցուցեր է բոլոր յիշած պատմիչները...» (Հայապատում, Պատմիչք Հայոց, Վենետիկ-Ս. Ղազար 1901, էջ 290):

147 Հմմտ. Գ. Արքեպս. Յովսէփեանց, անդ, էջ 8—14:

148 ՀՍՀ, 7, էջ 629բ: Հմմտ. Յ. Քիւրտեան, Մխիթար Այրիվանեցի, Բազմավէպ, թիւ 1, 1933, էջ 38ա—բ:

149 ՀՍՀ, 3, էջ 216բ: Հ. Աճառեան (Անձնանուններ, 1, թիւ 568, էջ 608 եւ 609) եւ Գ. Ստեփանյան (Կենսագրական Բառարան, հտ. Ա., Երեւան 1973, էջ 255բ) Գրիգոր Խլաթեցիին ժամանակաշրջանը 1350—1426 կը թուականեն: Անոր նահատակութեան պատմութիւնը հաղորդած է մեզի Թովմաս Մեծոփեցի (Պատմութիւն Լանկ-Թամուրայ եւ յաջորդաց իւրոց, հրատ. Կ. Վ. Շահնազարեան, Փարիզ 1860, էջ 43 եւ 85. Հմմտ. Յ. Մանանդեան/Հ. Աճառեան, Հայոց Նոր վկաները՝ 1155—1843, Վաղարշապատ 1903, թիւ 39, էջ 264—281. հոս նահատակութեան տարին գրուած է ՊՀԵ=1426, Մայիս 19 Կիր., իսկ առաջին տպագրութեան մէջ՝ Վաղարշապատ 1902, թիւ 39, էջ 170 կը կարդանք ՊՀԴ=1425):

150 «Գանձք բազմաթիւ» կը գրէ Տաշեան եւ կու տայ Վիեննայի Մխիթարեան Ձեռագրատան դրչագիրներու մէջ գտնուող գանձերուն անուանացանկը (Ցուցակ 1, էջ 1118ա): Իսկ խմբագրութեան տարին 1286 թուականը գտած կ'ըլլայ Է. Հ. Հարությունյան Մաշտոցի Մատենադարանին 6529 ձեռագրին մէջ (Մխիթար Այրիվանեցու «Գանձարանը», ՊԲՀ, 3 [70], Երեւան 1975, էջ 102):

151 Թովմա Մեծոփեցի, անդ, էջ 42:

152 Նոյնը, անդ, էջ 42 եւ հմմտ. էջ 85, ուր կը յիշէ, թէ սրախողխող սպաննուած Գրիգոր Խլաթեցի «55 ամ գիրս գրեաց»:

153 Թիւ 4011 (Մատենադարան 1, էջ 1130), 5328, 6529 եւ 8366 (Մատենադարան 2, էջ 83, 339 եւ 729):

օգտագործել է Գանձարանների իր անդրանիկ խմբագրություններում»[154]: Սակայն գոհ չէր մնացեր ձեռքն անցած օրինակներէն, որոնք աղճատուած ըլլալէ զատ՝ հաւանաբար նաեւ ամբողջական չէին: Գրիգոր Խլաթեցի, որ միշտ կը ձգտէր լաւագոյնի եւ բարձրագոյն զարգացումի[155], կը փափաքէր ունենալ Մխիթար Այրիվանեցիին խմբագրած Գանձարանին հարազատ բնագիրը՝ պահուած Գեղարդի մենաստանին մատենադարանին մէջ: Իր պրպտումներն ու սըրտին տենչը յիշատակարանի մը մէջ արտայայտած է ոտանաւորով, որուն հետեւեալ տուները կը հային Մխիթար Այրիվանեցիին եւ Գեղարդի մենաստանին.

«Այլ եւ զԳրիգոր մեղաւք լցեալ,
Եւ արեգայ անուամբ կոչեալ,
Բայց ի գործոց յոյժ հեռացեալ,
Ձեւով միայն կեղծաւորեալ:

Որ յետ հարիւր ամաց անցեալ
Մխիթարայ բանիցս ողեալ,
Ի յԱյրիվանս մեզ պատահեալ,
Փափագ սրտիս եղեւ լըցեալ:

Նա եւ բանից շնորհաւք լըցեալ,
Մըխիթարայ զոր ասացեալ,
Բան ըղկամացս իմ կատարել,
Բսան ու վեց ամ յառաջեալ:

ԶԱյրի վանուց անուն լըեալ,
Ի՛ ընտիր գանձուցըս (Մխիթարայ)
[հանդիպեալ
Եւ յայնմ աւրէ յոյժ ցանկացեալ,
Տեսլեան տեղոյս ես տառապեալ:

Հէմ ասա եղեւ բաղձանս յանկեալ
Եւ տեսութեան արժանացեալ
Սուրբ գեղարդեան տեառնամըխեալ,
Եւ խաչերոյս ասաուածընկալ,

Սուրբ խորանացս հիմնացեալ
Որ եւ երկնից են կիմաթեալ.
Եւ դամբարանք սուրբ հարցս ըն-
[տրեալ,
Մխիթարայ շնորհաւք լըցեալ:

. . . .

Եւ այս իղձս իմ կատարեալ
Եւ բաղձանաց իմոց հասեալ,
Փափագ սրտիս եղեւ լըցեալ
Եւ յայ. եւ գոհացեալ»[156]:

Հասկնալի է, որ 1387-ին կրցած է վերջապէս Գրիգոր Խլաթեցի իրագործել իր փափաքը՝ այցելելով Այրիվանքը գտնել ոչ միայն Մխիթար Այրիվանեցիին ցանկացած Գանձարանը, այլ նաեւ՝ ձեռք բերել ուրիշ գանձերու ամբողջական օրինակները, որոնք կը պահուէին մատենադարանին մէջ: Մեծ հաւանականութեամբ ընդունելու ենք, որ Գրիգոր Խլաթեցի լայնօրէն օգտագործած ըլլայ Այրիվանքին դրչագիրներուն հարուստ հաւաքածոն, արտագրած ըլլայ ձեռագիրներ ու կազմած ըլլայ նոր ժողովածուներ, այսպէս հոս ալ՝ «մոռացությունից հանելով... նախորդների եւ ժամանակակիցների շատ ստեղծագործություններ»[157]: Խնդրոյ առարկայ գանձարանային ձեռագիրներն ուսումնասիրելով եւ իրարու հետ համեմատելով՝ Է. Հ. Հարութիւթյան քաղած է այս յիշատակարանային տեղեկութիւնները նկատմամբ Գրիգոր Խլաթեցիին Այրիվանքին այցելութեան եւ ձեռք բերած արդիւնքին. «...Մատենագիր Գրիգոր Խլաթեցին 1387 թ. Վասպուրականից ուղեւորվում է Այրիվանք, գտնում է այն (Այրիվանեցու Գանձարանը), ընդօրինակում եւ օգտագործում Գանձարանների իր նոր խմբագրություններում»[158]:

Հուսկ, Գեղարդի մենաստանին մատենադարանին առկայութիւնը փաստօրէն կը հաստատեմ Մխիթար Այրիվանեցիին Գանձարանին յիշատակարանով, ուր հեղինակը 1286-ին արդէն կը պարզէ այդ երկն իրագործելու քանի մը մանրամասնութիւններ ու առջեւը ելած դժուարութիւններ.

154 Է. Հ. Հարությունյան, անդ, էջ 108, Ծան. 12:

155 Թովմաս Մեծոփեցիէն կ'իմանանք, թէ երբ Գրիգոր Տաթեւացի Մեծոփի վանքին մէջ կը դասաւանդէր ութսունէ աւելի վարդապետներու եւ աբեղաներու, հոն հասաւ նաեւ վաթսնամեայ Գրիգոր Խլաթեցի հաշակաւոր իր դասընկեր գիտականին դասախօսութիւններն ունկնդրելու (անդ, էջ 52, 85 եւ հմմտ. Մ. Աբեղեան, Հայոց հին գրականութեան պատմութիւն, գիրք երկրորդ, Բ. տպ., Պէյրութ 1959, էջ 357):

156 Հրատարակած է Գ. Արքեպս. Յովսէփեանց, անդ, էջ 6ա—բ: Հմմտ. Գ. Կաթ. Յովսէփեան, Խաղբակեան կամ Պռօշեանք, անդ, էջ 214բ—215ա:

157 ՀՍՀ, 3, էջ 216բ:

158 Է. Հ. Հարությունյան, անդ, էջ 101 եւ հմմտ. էջ 102, 107 եւ 108, Ծան. 12:

© National Library of Armenia

«Ի յախտաժէտ ըստեանց ճընչեալ,
Սպիտակ գինիս այս նոր յայտնեալ,
Տէր Մխիթար ի հոգս անկեալ,
Պըտուղ-պըտուղ զայս հաւաքեալ:

ՅԱստուածաշունչ գրոց առեալ·
Եւ ի բանից սրբոց քաղեալ,
Քան զդումարտակ ի մին չարեալ,
Եւ յեկեղեցոյ կուլըն կախեալ:

Արդ, դո՛ւք, որդիք մաւրս այս ընտրեալ,
Որք յետ մեր գայք յարկս այս սըրբեալ,
Զմեզ յիշեցէք ի յաղաւթել,
Գրելով զայս բանքս ի սրբագրել: ԶԼԵ [(1286)»[159]:

«Հիշատակարանում Մխիթար Այրիվանեցին գրում է իր հեղինակած Գանձերի ստեղծագործական դժվարութիւնների, Աստվածաշնչին եւ եկեղեցու հայրերի գործերից օգտվելու ... մասին»[160]: — Աստուածաշունչն ու անոր օրինակները, սուրբերուն խօսքերն ու Ս. Հայրերու գործերը հաւաքելու եւ օգտագործելու հնարաւորութիւնը տուած է Մխիթար Այրիվանեցիին իր մենաստանին մատենադարանը:

Այրիվանքի կամ Գեղարդի վարդապետարանն ունեցաւ իր երկրորդ ծաղկումը, կարճ ժամանակի մը համար, Սիմէոն Այրիվանեցի վանահօր առաջնորդութեամբ: Ան արժանաւոր յաջորդը հանդիսացաւ Յովհաննէս Գառնեցի (ԺԳ. դար) եւ Մխիթար Այրիվանեցի վարդապետներուն: Այս երեք վարդապետներուն կազմակերպչական, մատենագրական եւ գրչարուեստական գործունէութեան շնորհիւ «Գեղարդի վանքը միջնադարյան Հայաստանի հոգեւոր եւ մշակութային նշանակալից կենտրոններից էր, ուր բացի պաշտամունքային կառույցներից գոյություն ունէին դպրանոց, գրադարան, գրչատուն»[161]: Սիմէոն Այրիվանեցիին կենսագրականին եւ գործունէութեան կը ծանօթանանք այն յիշատակարանէն, որ առաջին անգամ հրատարակուած է Հ. Ղ. Ալիշանէն[162] եւ ապէք ալ արտատպած է Լ. Ս. Խաչիկյան[163]: Ընդարձակ յիշատակարան է այն Յայսմաւուրքին, որ ընդօրինակուած է 1444/5-ին Գեղարդի մէջ: Անոր ալ նախօրինակներուն պատմութիւնը կու տայ յիշատակարանագիրը. Յայսմաւուրքը, «զոր տէր մեր Ստեփանոս... երեր ի Սսոյ յաստուածաբնակ ուխտն Եւստաթէի սուրբ առաքելոյն. եւ մեծ վարդապետն մեր քաջ եկեղեսիատէս Հայոց Սիմէոն՝ ստացող օրինակի[164] սորին, բազում աշխատութեամբ եւ երթեւեկութեամբ բերել ետ ի գաւառն Արարատեան, եւ մեծափափագ յօժարութեամբ եւ բազում ծախիւք գրել ետ յիշատակ իւր եւ ծնողաց իւրոց ... ի թուաբերութեանն Հայկազեան տոմարի ՊՂԳ. (1444–5)»[165]: Իսկ վերջաւորութեան կը կարդանք. «Վկայասէր գոլով մեծ բարունապետն Սիմէոն՝ ընձմամբ եւ փափագանօք վասն յուսոյն, որ առ Աստուած եւ սիրոյ վկայիցս՝ զոկարութիւն անձին մոռանալով գնաց եւ ի Տաթեւոյ երեր զկէս օրինակն եւ զկէսն ի տեղն ետ գրել»[166]: Յիշատակարանագրին համաձայն՝ Գեղարդի վանքը տակաւին չհաստատուած, «աստուածահաճոյ եւ արդիւնական եւ մեծ վարժապետն Հայոց՝»[167] Սիմէոն Այրիվանեցի, «որ

[159] Մատենադարան 2, թիւ 6529, էջ 4բ, յառաջ կը բերեմ Ֆ. Հ. Հարութիւնյանի յօդուածէն (անդ, էջ 111):

[160] Ֆ. Հ. Հարութիւնյան, անդ, էջ 112:

[161] ՀՍՀ, 2, էջ 712գ: Հոս՝ ՀՍՀ, 2, էջ 712բ—714ա, «Գեղարդ» բառայօդուածով՝ Ա. Սահինյան կ'ընէ համառօտ պատմութիւնը Գեղարդավանքին, մանաւանդ գոհացուցիչ տողերու մէջ կը ներկայացնէ անոր ճարտարապետական յուշարձանները (չէնքեր, խաչքարեր, ժայռափոր քարայրներ, դամբարաններ), որոնց 14 փոքր պատկերները (անդ, էջ 713) աւելի վաւերական եւ ուշագրաւ կը դարձնեն ծանօթագրութիւնը:

[162] Հ. Ղ. Ալիշան, Հայապատում, Պատմութիւն Հայոց, հատ. Գ., (փոքրագիր), Վենետիկ-Ս. Ղազար 1901, էջ 216—220:

[163] Յիշատակարաններ ԺԵ. դարի, Ա., թիւ 636, էջ 560—562 (արտագրած է Հ. Ղ. Ալիշանի «Հայապատում»ի մեծագիր հրատարակութենէն՝ Բ, էջ 569—570): Հմմտ. նաեւ անդ, էջ 562, թիւ մէկ ատագանիշին ծանօթագրութիւնը:

[164] Ձեռագիրը, որմէ քաղուած է այս յիշատակարանը, կը գտնուի Վենետիկ-Ս. Ղազար՝ Մխիթարեան Միաբանութեան Մատենադարանին մէջ՝ 402 թուահամարով:

[165] Հայապատում, 3, էջ 216:

[166] Յիշատակարաններ ԺԵ. դարի, Ա., թիւ 636, էջ 562 եւ թիւ երեք ատագանիշին ծանօթագրութիւնը:

[167] Հոս, այս տեղիքին Հ. Ղ. Ալիշան կ'առարկէ. «Այսչափ գովեստ հաւատալի կ'ընէ, որ արժանաւոր անձ մի էր այդ վարդապետն, բայց իրմէ գրաւոր յիշատակ մի չունիմք» (Հայապատում, 3, էջ 217, Ծան. 3): Մեծագործ եւ արդիւնաւոր ըլլալու համար, սակայն, պայման չէ ձգել «գրաւոր յիշատակ»: Երկրորդ՝ ունինք Սիմէոն Այրիվանեցիէն խկագիր ձեռագիրներ (գ. օր. Մատենադարան 1, թիւ 2538, էջ 821): Երրորդ՝ խօսքով եւ գործով պատճառ եղած է նորանոր գրչագիրներուն օրինակութեան (հմմտ. Յիշատակարաններ ԺԵ. դարի, Ա., էջ 143, ուր գրիչը կը խնդրէ

յայնմ ժամանակի փայլէր ի մէջ եկեղեցւոյ իբրեւ զարեգակն», նորոգեց եւ զարդարեց Արարատեան նահանգին վանքերը: Սկսաւ իր գործունէութիւնը Եղիվարդ գիւղին Ս. Յակովբի փոքր վանքին[168] մէջ, ուր մնաց տաս տարի[168ա]: Հոս բացաւ նոր բարձրագոյն դպրոց մը[169], որուն մէջ կը դասաւանդէր[169ա] «զհինն եւ զնոր մատեան աստուածաշունչ գրոց, զնուրբ եւ զարտաքին փիլիսոփայութիւն, ամս տաս»[170]: Այս Յայսմաւուրքին, որ 1444-ին[171] ընդօրինակուած է «ի մենաստան Այրիվան, ընդ հովանեաւ հրաշափառ սուրբ լուսոյ մօր կաթուղիկէ Սուրբ Աստուածածնին, ներկեալ արեամբ կենարարին սուրբ Գեղարդեանն, եւ ամենայն Սրբոցն որ

[168] Մատենադրական յիշատակումներ տեսնել Հ. Ղ. Ինճիճեան, անդ, էջ 441· իսկ Եղիվարդի եւ անոր վանքերու համառօտ պատմութեան տուեալներ ու յիշատակարաններ՝ Այրարատ, էջ 196բ—201: Արդէն յիշատակարաններ՝ Այրարատ, էջ 196բ—201: Արդէն ԺԴ. դարի սկիզբը, 1301—1318 տարիներուն, Եղիվարդի եկեղեցին նորոգուեցաւ, իսկ Ս. Յակովբի վանքն ալ շինուեցաւ Ագիրէկեան իշխանէն, որ իր վանքն ալ շինուեցաւ Ագիրէկեան իշխանէն, որ իր Տիկնոջ հետ «զարդարեցին զնոյ մեծամեծ վայելչութեամբ ... եւ մեծագին գրեանս ազգի ազգի» նուիրեցին նորաշէն ուխտին (Լ. Ս. Խաչիկյան, ԺԴ դարի Հայերէն ձեռագրերի հիշատակարաններ, անդ, թիւ 179, էջ 141): Ուրեմն, գոյութիւն ունէր հաւաքածոյ գրչագիրներու, որոնք ժամանակի ընթացքին բազմացան եւ նորոգուեցան վանքին մատենադարանը: Առաջին ձեռագրագիրներէն մին եղած է երեւանեան թիւ 356 Աւետարանը (Մատենադարան 1, էջ 305), որուն ներսէս քահանայ գրիչին կը պարտինք Եղիվարդի Ս. Յակովբի հանոյ գրիչին կը պարտինք Եղիվարդի Ս. Յակովբի ուխտին ծագման պատմութիւնը եւ Ագիրէկեան իշխանների մասին կարեւոր տեղեկութիւնները (հմմտ. խաններու մասին կարեւոր տեղեկութիւնները Գարեգին Եպիսկոպոս Յովսէփեանի թիւ 170 տեղիքին մէջ յիշուած յօդուածը):

[168ա] Եղիվարդ հաստատուելէն վերջ՝ Սիմէոն Այրիվանեցի հաւանօրէն գացած ըլլայ Տաթեւ, գոնէ անդամ մը: Այս ոյցելութեան տարին է 1406, որ միաժամանակ թուականն է այն ձեռագրին (Մատենադարան 1, թիւ 4411, էջ 1208), զոր ինք օրինակած է Տաթեւի վանքին մէջ (հմմտ. Յիշատակարաններ ԺԵ. դարի, Ա., թիւ 63, էջ 59—60): Սիմէոն չէ եղած միայն գրիչը, այլ նաեւ մատեանին գծողն ու ստացողը, որ ինքզինք կ'անուանէ «պիտակ բանակէր ... գրագմամեղ վարդապետ» եւ կը խնդրէ ազօթքի մէջ յիշել «զրագմամեղ եւ զանարժան, զապիկար եւ զարուպ գծողս զՍիմէոն մեռեալ ոգի վարդապետ»: Մեկի հասած է նաեւ Տաթեւի աշակերտական շրջանէն Սիմէոնի ուրիշ ձեռագիր մը (Մատենադարան 1, թիւ 3955, էջ 1118), զոր ընդօրինակած է 1403-ին Գաղուստ ուսուցիչի հետ (հմմտ. Յիշատակարաններ ԺԵ. դարի, Ա., թիւ 34, էջ 33—34): Տաթեւի ոյցելութեան պատճառը կը մնայ անյայտ. սակայն, ոյցելութեան պատճառը կը մնայ անյայտ. սակայն, բացի իր մեծանուն վարդապետը տեսնելու փափաքէն, զոր «վեհափառ» անուանած է թիւ 4411 ձեռագրին յիշատակարանին մէջ եւ խնդրելով՝ «աշակերտ գրին յիշատակարանին մէջ եւ խնդրելով՝ «աշակերտ նորին», — բարեկարգիչին տեսնելն էր նորանոր մատեաններու ստացումը կամ փոխանակութիւնը (հմմտ. տեսնելու ստացումը կամ փոխանակութիւնը (հմմտ. հոս՝ թիւ 166 տեղիքը): Այս նպատակին համար, հոս՝ թիւ 166 տեղիքը): Այս նպատակին համար, պարզ է եւ տրամաբանական, յարմարագոյն վայրն էր

դպրոց մը[169], որուն մէջ կը դասաւանդէր[169ա] «զհինն եւ զնոր մատեան աստուածաշունչ գրոց, զնուրբ եւ զարտաքին փիլիսոփայութիւն, ամս տաս»[170]: Այս Յայսմաւուրքին, որ 1444-ին[171] ընդօրինակուած է «ի մենաստան Այրիվան, ընդ հովանեաւ հրաշափառ սուրբ լուսոյ մօր կաթուղիկէ Սուրբ Աստուածածնին, ներկեալ արեամբ կենարարին սուրբ Գեղարդեանն, եւ ամենայն Սրբոցն որ

[169] Հմմտ. Անձնանուններ, 4, թիւ 148, էջ 509 եւ Ա. Ալպոյաճեան, Պատմութիւն Հայ Դպրոցի, Ա. հատ., Գահիրէ 1946, էջ 329:

[169ա] Սիմէոն Այրիվանեցիին Եղիվարդի մէջ ունեցած գործունէութեան եւ դասաւանդութեան մասին հետաքրքրական տեղեկութիւն մը կը հաղորդէ մեզի Երուսաղէմեան թիւ 1190 ձեռագիրը, որ է «Ժողովածոյ Մեկնութեանց» Գրիգոր Տաթեւացիին հեղինակութեամբ (հմմտ. Ն. Եպս. Պողարեան, Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հատ. Դ., Երուսաղէմ 1969, էջ 293—295): Թուական գրիչը կը տեղեկագրէ. «Արդ գրեցաւ սա ի Թուիս Հայոց ՊԾԹ (1410), եւ սկսեալ ձեռամբ մեծին մերոյ արփիւռոյչի եւ հրակոզի [Գրիգոր Տաթեւացւոյ, 1405-ին], որ յայսմ ամի փոխեցաւ առ բարձրալին իւր...: Եւ աւարտեցաւ յԱնապատս որ կոչի Սր. Նշան, առ ոտս նորարարոջ բարուեստակեսիս, որ կոչի Սիմէոն, աշակերտ արարողի գրոցս, որ յայսմ ամի գայս գիրքս դաս ասէր» (Նոյնը, անդ, էջ 294ա): Հաւանօրէն այս կիսաւարտ մատեանը Սիմէոն բերած ըլլայ Տաթեւէն Եղիվարդ (հմմտ. հոս թիւ 168ա տեղիքը):

[170] Հայապատում, 3, էջ 217: Գարեգին եպիսկոպոս (Յովսէփեան) կը բացատրէ. «Յիշատակարանի մէջ ակնարկուած դիտութիւնների ցանկը համեմատ է միջնադարեան վանական բարձր դպրոցների ծրագրին, ինչպէս ուանդում էին Սիմէոնի ուաղ ժամանակակից Յոհան Որոտնեցու եւ Գրիգոր Տաթեւացու օրով, որին եւ աշակերտել է ինքը» (Ագիրէկենց եւ նրանց շինարարական գործը, պատմա-հնագիտական ուսումնասիրութիւն, Բաներեր, Հայաստանի Գիտական Ինստիտուտի [նախկին անունը «Էջմիածնի Կուլտուրա-Պատմական Ինստիտուտը», հմմտ. անդ, «Երկու Խօսք»], Գիրք Ա. եւ Բ., 1921—1922, Վաղարշապատ, էջ 194բ):

[171] Հմմտ. Յիշատակարաններ ԺԵ. դարի, Ա., թիւ 634, էջ 560 եւ Գ. կաթ. Յովսէփեան, Խաղբակեանք կամ Պռոշեանք, անդ, էջ 215ա:

© National Library of Armenia

անդ հաւաքեալ կան»[172], յիշատակարանագիրը կու տայ Սիմէոնի Եղիվարդէն հեռանալու իբր պատճառ՝ Երուսաղէմի այցելութիւնը, որուն սկզբնաւորութեան, սակայն, «ի ճանապարհի տկարութիւն պատահեալ» ստիպուեցաւ[172ա] անցնիլ Գեղարդի մենաստանը՝ հաւանաբար 1414 թուին[173]։ Այրիվանքը «դժբախտաբար ԺԴ. դարու վերջերը Լէնկթիմուրի արշաւանքներուն ատեն կողոպտուած է բոլորովին»[174], սակայն Սիմէոն վարդապետին ժամանումով մենաստանը կարճ ժամանակամիջոցին մէջ վերստացաւ իր նախկին փայլն ու համբաւը։ Ինչպէս որ Եղիվարդ Սիմէոնի տասնամեայ կազմակերպչական, դաստիարակչական եւ դպրոցական գործունէութեան շնորհիւ դարձաւ ԺԵ. դարի ոչ միայն հոգեւոր կեդրոն, այլ նաեւ՝ բարձր տիպի դպրոց[175], այսպէս ալ

[172] Հայապատում, 3, էջ 217։

[172ա] Յիշատակարանագրին տեղեկութիւնը բոլորովին բացայայտ է, որուն համաձայն Սիմէոն Այրիվանեցի չէ կրցած շարունակել ուխտագնացութիւնը դէպի Ս. Երկիր՝ հիւանդութեան մը պատճառով։ Հոս, ուրիշ որեւէ ենթադրութիւն անտեղի եւ սխալ է։ Նոյնպէս իբր մոռացումի վրիպակ նկատելու ենք Լ. Ս. Խաչիկյանի սա նախադասութիւնը, թէ Սիմէոն Այրիվանեցի «եղել է Երուսաղէմում, դարձից հետո հաստատուել է Այրիվանքում» (Յիշատակարաններ ԺԵ. դարի, Ա., էջ 784ա, թիւ 4, նաեւ սխալ թուականներ գրուած են հոս նկատմամբ այն ժամանակաշրջանին, երբ Սիմէոն Այրիվանեցի «դասավանդել է Եղվարդի վանքում»)։

[173] Որոշ է սա իրողութիւնը, որ Սիմէոն Այրիվանեցի 1414 տարիին մէկ շրջանը տակաւին կը գտնուէր Եղիվարդ, քանի իր աշակերտներէն մին՝ Գրիգոր գրիչ Հերմոնի մենաստանին մէջ սկսած Գրիգոր Տաթեւացիին «Հարցմանց» գիրքը (հմմտ. Մատենադարան 1, թիւ 817, էջ 417) կը վերջացնէ ընդօրինակել 1414-ին «ի գաւառս Արարդեան, ի գեղաքաղաքս յԵղիվարդ, ի վանքս սուրբ Յակոբ, առ ոտս երջանիկ պետին Սիմէոն բաբունի» (Յիշատակարաններ ԺԵ. դարի, Ա., թիւ 164, էջ 163)։

[174] Ա. Ալպօյաճեան, անդ, էջ 330։

[175] Գարեգին եպիսկոպոս (Յովսէփեան) կը գրէ, թէ «Սիմէոն Այրիվանեցու աշխատութեամբ ... Եղիվարդը ԺԵ. դարում դառնում է մի հոգեւոր կեդրոն, ուր հաւանօրէն շատ ձեռագիրներ են գրուել, գոնէ նոցանից մի քանիսը հասել են մեր ձեռքը» (Աղբէկենք եւ նրանց շինարարական գործը, անդ, էջ 194բ)։ Այն ձեռագիրներէն մին է երեւանեան թիւ 2538 միաւորը (Մատենադարան 1, էջ 821), զոր օրինակած է Եղիվարդի մէջ Սիմոն Այրիվանեցի եւ որուն Բ. յիշատակարանը կը կրէ 1410 տարեթիւը։ Այս Աւետարանը չէ մնացած մենաստանին մատենադարանը, այլ ծախուած է մէկու մը Ստեփանոս Թավրէժեցի «լալուկ վարդապետէն» (500 դահեկան)։ Սխալ է դնել այս գրչագրին ընդօրինակութիւնը 1410-էն առաջ (հմմտ.

Այրիվանքը փայլուն եւ պտղաբեր վերածաղկում մը ապրեցաւ նոյն տաթեւացի վարդապետին վանահայրութեան ընթացքին[176]։ Այս զարթօնքը դրացուց Սիմէոն Այրիվանեցի իր ներքին, արտաքին ու գրչագրական[176ա] բա-

Մատենադարան 1, թիւ 2538, էջ 821), քանի տասր առաջին յիշատակարանը կը ծանուցանէ Գրիգոր Տաթեւացիին (ըստ. Լ. Ս. Խաչիկյանի. հմմտ. Յիշատակարաններ ԺԵ. դարի, Ա., էջ 109, աստղանիշ ծանօթագրութիւնը) վախճանումը, որ դիպած է 1410 տարւոյն վերջաւորութեան (Անձնանուններ, 1, թիւ 533, էջ 600. հմմտ. Թովմա Մեծոփեցի, Պատմութիւն Լանկ-Թամուրայ, անդ, էջ 53 եւ 59—60 եւ Յիշատակարաններ ԺԵ. դարի, Ա., էջ 101 եւ 106)։ Սիմէոն Այրիվանեցի կը ձօնէ այս գործը իր հռչականուն վարդապետին. «Յիշատակ քո օրհնութեամբ եղիցի՝ սուրբ հայր, որ յայսմ ամի վերափոխեաց զքեզ Քրիստոս ի դասս երջանիկ վարդապետաց եւ մեզ՝ **ազգիս** հայոց մեծ սուգ եղեւ, եւ զեղկելի գծողս յիշեա՝ զՍիմէոն» (Յիշատակարաններ ԺԵ. դարի, Ա., թիւ 109, ա, էջ 109)։

[176] Համեմատական նախադասութիւն մը ունի նաեւ Ա. Խ. Մովսիսյան, երբ համառօտագրելով եւ մէկտեղելով Գ. Յովսէփեանի պատմա-մատենագրական տուեալներն ու Լ. Ս. Խաչիկյանի յիշատակարանային աղբիւրները՝ կ'եզրակացնէ. «Սիմեոնի Այրիվանքի եւ Եղվարդի աշակերտներից շատերը հայտնի են հայոց հին մատենագրության մէջ որպես դպրոցի ղեկավարներ-վարժապետներ, հին ու նոր գրեանք վերծանողներ, գրողներ, գրիչներ ու նկարիչներ» (Ուրվագծեր Հայ Դպրոցի եվ Մանկավարժության Պատմության, Երեվան 1958, էջ 269)։

[176ա] Գեղարդավանքի մէջ Սիմէոն Այրիվանեցիին առաջին գրչագրութիւններէն մին եղած է երեւանեան թիւ 1391 միաւորը (Մատենադարան 1, էջ 541), որուն առաջին մասը, սակայն գրուած է Եղիվարդի մէջ 1414-ին «ձեռամբ յողնամեղ եւ ախմար եւ անարհեստ գրչի սուտանուն Կիրակոսի» (Յիշատակարաններ ԺԵ. դարի, Ա., թիւ 178, էջ 172)։ Այս կրօնաւոր գրիչը Սիմէոն բաբունապետին պատուէրով սկսած է ընդօրինակել 1414-ին այս «Ժողովածու Մեկնութեանց» մատեանը, ինչպէս կ'իմանանք անոր փոքր յիշատակարանէն. «...Զամենայն գովութեանցն արժանաւորն եւ զպայծառ ջահն հաւատոյ եւ զանդրդուելի սիւնն եկեղեցոյ՝ զՍիմէոն վարդապետն յաղօթրս յիշեսջիք, որ եռափափաք սիրով կամեցաւ յիշատակ մանկանց թողուլ եւ ծրաջան ընթերցողաց ուսումնասիրաց» (նոյնը, անդ, թիւ 178, ա, էջ 172)։ Եղիվարդէն բաժնուելով՝ Սիմէոն միասին առած է կիսաւարտ ձեռագիրը եւ կրցած է վերջացրել Այրիվանքի մէջ 1416-ին, ինչպէս կը պատմէ ինք մատեանին երկրորդ պզտիկ յիշատակարանին մէջ (հմմտ. նոյնը, անդ, թիւ 178, բ, էջ 172)։ Յստակութեան համար ըսելու եմ, որ այս Կիրակոս կրօնաւորն է, որ 1415-ին գծագրած է Վարդան Արեւելցիին «Սաղմոսաց մեկնութիւնը» (Մատենադարան 2, թիւ 5163, էջ 48) «հոգով բարի լցեալ եւ առաքինութեամբ ծաղկեալ Յովանէս բաբունո» (Յիշատակարաններ ԺԵ. դարի, Ա., թիւ 190, ա, էջ 179) համար, որ հաւանօրէն յա-

րեկարգութիւններով։ Գլխաւոր յիշատակարանին հակիրճ բայց բովանդակալից բառերով՝ Սիմէոն «եկն բնակեցաւ ի մեծափառ սուրբ ուխտս յԱյրիվանս. եւ զամենայն կարգս եւ զսահմանս ուղղեաց ըստ առաջին սուրբ հարցն, ուխտ եղեալ յամենայն օր ասել ՃԾ (150) սաղմոսն Դաւթի, եւ անխափան կատարել զաստուածային պատարագն ի շաբաթ եւ կիրակէի եւ յամենայն մեծամեծ տօնի եւ թողեալ յիշատակ պայծառ ժամատեղացն՝ մի պատուական Աստուածաշունչ, մի Տօնական[177] եւ մի Յայսմաւուրք»[178]։ Ներքին բարեկարգութիւններն եղան հասարակաց աղօթքի եւ միաբանական կեանքի վերաբերեալ սահմանումներն ու խրատները[179]։ Արտաքին վերանորոգումները կազմեցին վանականներուն եւ ժողովրդին յարաբերութեան կանոնները[180]։ Սուղմի, ունինք մեր առջեւ մեծ կազմակերպող, հեռատես ու խորաթափանց վանահայր մը Սիմէոն Այրիվանեցիին անձնաւորութեան մէջ, որուն մշտալոյ տենչն էր Եղիվարդ–Այրիվանք–Ջաղավանք[181] հերթաբար առաջնորդած մենաստաններուն իր եղբայրակից միաբանները մղել ու հասցնել ճշմարիտ աստուածսիրութեան, գործնական վանասիրութեան եւ արդիւնաբերծ ուսումնասիրութեան[182]։ Իսկ

ջորդած է իբր վանահայր Սիմէոնին։ Այս Յովաննէս վարդապետն է, որ յիշուած է իր վանահօր Սիմէոնի հետ իբր օրինակ շնորհող, երբ 1406-ին այցելեցին Տաթեւ վանքը (հմմտ. հոս թիւ 168ա տեղիքը)։

[177] Հ. Գ. Ալիշան կը մեկնէ. «Սրբոց վարք եւ Քրիստոսի կամ Տիրամօր տօնից վերաբերեալ ճառք եւ ներբողք» (Հայապատում, 3, էջ 218, ծան. 1)։

[178] Հայապատում, 3, էջ 218։

[179] Հմմտ. մանրամասն տուեալները՝ Հայապատում, 3, էջ 218—219։

[180] Հմմտ. Հայապատում, 3, էջ 219։

[181] Եղիվարդ մնացած է տաս տարի՝ 1404—1414, իսկ Այրիվանքի մէջ «կեցեալ սուղ ինչ ժամանակ, ապա եկեալ բնակեցաւ ի սուրբ ուխտն Ջաղավանք», ուր «եհաս հրաման յարարչէն կոչել զվարդապետն առ ինքն, ի թուիս ՊՀԷ. (1428)» (Յիշատակարաններ ԺԵ. դարի, Ա., թիւ 636, էջ 561 եւ 562)։

[182] Խօսքով եւ գործով օրինակ կը հանդիսանար իր հպատակներուն՝ ըլլան հոգեւորական կամ աշխարհական. «...Արեգայք թողեալ զվանս եւ զանապատս եւ զամենայն հոգեւոր ուսմունս. իսկ սա աստուածային վարդապետութեամբն սաստէր եւ յանդիմանէր զանուսումն եւ զանխրատս եւ զանուղղայս։ Եւ դարձեալ, քաղցրուսոյց վարդապետութեամբն ուսուցանէր խրատէր եւ մխիթարէր վկայութեամբ աստուածային սուրբ գրոց՝ զզջացեալ հաւատացեալ ժողովուրդս, օրհնելով յորդորէր ի պատուիրանն Աստուծոյ» (Հայապատում, 3, էջ 218—219)։

Սիմէոնի[182ա] եւ անոր աշակերտներուն գրչագրական գործունէութեան նկատմամբ ունինք քանի մը յիշատակարանային ակնարկութիւններ ու վիմային արձանագրութիւններ[183], որոնք մասամբ ամբողջացնելով մեզի հասած տեղեկութիւնները՝ կը գծեն Սիմէոն Այրիվանեցիին կիսաւարտ կենսապատկերը։ Տաթեւի, ուր աշակերտած է Գրիգոր Տաթեւացիին, չրջանէն մեզի հասած է Մաշտոց մը, զոր գրած է Սիմէոն Այրիվանեցի 1400-ին[184]։ Անոր աշակերտներէն՝ Գրիգոր իր վար-

[182ա] Սիմէոն Այրիվանեցիին գրչագրական գործունէութեան ծիրը կը բոլորէր ինչպէս հին ձեռագիրներու հաւաքումը եւ նորոգումը, այսպէս ալ նորագիրներու ձեռքբերումը. արդէն մասամբ անդրադարձայ ասոր մասին։ Լրացնելու համար, մատնանշելու եմ տակաւին, որ ԺԲ. դարուն գրուած երեւանեան թիւ 1408 մատեանը (Մատենադարան 1, էջ 545) Սիմէոն Այրիվանեցի նորոգած եւ անոր թերին լրացուցած է 1423-ին (հմմտ. Յիշատակարաններ ԺԵ. դարի, Ա., թիւ 326, էջ 310)։ Սիմէոն լրացողին փոքր յիշատակարանին երկրորդ պարբերութիւնը կը յայտնաբերէ կեանքի մայրամուտը թեւակոխող գրիչը. «Արդ, յերեսս անկեալ աղաչեմ զամենեսեան, որ հանդիպիք սուրբ լուսատեսակ կտակիս, յիշեսջիք յօժար կամօք եւ սրտի մտօք զհողացեալս ի վերջին ծայրս աւուրց, մաշեալ եւ ապականեալ բազմապատիկ եւ սաստիկ մեղօք գիս՝ զՍիմէոն վարդապետ եւ բիւրապատիկ պարտական յամենայն տաղանդաց եւ քանքարաց...» (նոյնը, անդ, թիւ 326, էջ 310)։ Հոս, մտքի սրատեսութենէն ու սրտի խոնարհութենէն դրդեալ եւ համոզուած կը խոստովանի իր կեանքին անպտղաբերութիւնն այն անձնաւորութիւնը, որուն ատենականն եղաւ ամբողջական նուիրում եւ ծառայութիւն Աստուծոյ, եկեղեցւոյ եւ իր ժողովրդին։ Նաեւ՝ «մեծ բաբունապետ, որ սրբոց խնամիչ է եւ տնանկաց մխիթարիչ» (նոյնը, անդ, թիւ 182, էջ 175)։ Սիմէոն Այրիվանեցիին լեցուն եւ արդասաբեր կեանքին ապացոյցն էր անոր հիմնաւորեալ համբաւը, որ նոյնիսկ Անի քաղաքին Յովհաննէս եպիսկոպոսը անոր համար գրչագրած է Աստուածաշունչ մը (հմմտ. Մ. Եպսկ. Բարխուտարեանց, Արցախ, Բաքու 1895, էջ 78), որուն անթուական յիշատակարանը Լ. Ս. Խաչիկյան արտադրած է 1426 տարեթիւին տակ (հմմտ. Յիշատակարաններ ԺԵ. դարի, Ա., թիւ 375, էջ 355 եւ մէկ աստղանիշ ծանօթագրութիւնը)։ Սիմէոն Այրիվանեցի առաջին ստացող եղած է նաեւ Մաշտոցի Մատենադարանին մէջ պահուող թիւ 1112 ձեռագրին (Մատենադարան 1, էջ 478), որուն յիշատակարանին բովանդակութիւնը առայժմ անծանօթ կը մնայ գիտաշխարհին, քանի Լ. Ս. Խաչիկյան չէ արտատպած իր երեք հատորներուն մէջ (հմմտ. Յիշատակարաններ ԺԵ. դարի, Գ., էջ 706 եւ 707)։

[183] Երկու քարեղէն արձանագրութիւններուն մասին տեսնել՝ Գ. Կաթ. Յովսէփեան, Խաղբակեանք կամ Պռոշեանք, անդ, էջ 215ա, ծան. 3 եւ 215բ։

[184] Մատենադարան 2, թիւ 6827, էջ 402։ Գրչին յիշատակարանը հրատարակած են Գ. Կաթ. Յովսէ-

© National Library of Armenia

դապետին գրչագրական գործունէութեան համար այս կարեւոր վկայութիւնը կու տայ Հերմոնի վանքին մէջ 1415–ին գրած մատեանին[185] յիշատակարանին մէջ. «Արդ, բաբունապետ մի գովելի ընտրեալ յազգէս հայկազենի, որ դաւառաւ էր Սիւնեցի, եւ բնակութեամբ էր յաթոռոյն Եւստաթէի, որ Սիմէոն անուն կոչի, յողորմութենէ սուրբ հոգւոյն եկեալ ի գաւառս Արարատեան եւ դաս հրամեալ բազում ժամանակ, որպէս ի Քրիստոսէ շնորհեալ մեզ: Եւ ապա ի խնդիր ամենայն աստուածաշունչ գրոց եւ մեկնչաց, եւ ստացեալ բազում՝ զոմանս գրելով, զոմանս գրել տալով հալալ ընչիւք, որ եւ զայս Երկոտասանից [մարգարէից] մեկնիչս ստացաւ ի վայելումն անձին իւրոց եւ աշակերտաց իւրոց, եւ յետ աստեացս անջինջ յիշատակ իւր, եւ ծնօղաց իւրոց, եւ ամենայն արեան մերձաւորաց»[186]:

Յիշատակարանային աղբիւրներուն համաձայն՝ Սիմէոն Այրիվանեցի «իւր հերթին ընդօրինակել է այն Յայսմաւուրքից»[187], «զոր Տէր մեր Ստեփանոս ... եբեր ի Սսոյ յաստուածարնակ ուխտն Եւստաթէի սուրբ առաքելոյն»[188] եւ ան Արարատեան գաւառը բերել տալով «բազում ծախիւք գրել ետ»[189]: Իսկ ուրիշ յիշատակարաններ կը տեղեկագրեն նաեւ, թէ «ամենագովելի երջանիկ ընտրեալ պատուելի եւ աստուածահաճոյ ամենայն գովութեանց արժանաւորեալն սբ. եւ քաջ հռետորն եւ արիաջան րաբունապետն Սիմէոն ... հրաման ետ ամենեցուն նոյնպէս գրել»[190]: Իրենց վարդապետին խրատին եւ օրինակին հետեւեցան շատ աշակերտներ, որոնցմէ Գրիգոր գրիչին արդէն ծանօթա—

փեան (անդ, Յաւելուած Բ. 47, էջ 368բ—369ա) եւ ապա Լ. Ս. Խաչիկյան (ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Երեվան 1950, թիւ 786, էջ 632): Հմմտ. նաեւ հոս՝ թիւ 168ա տեղիքը, ուր կը խօսուի Տաթեւի մէջ Սիմէոնէն գրուած մատեանի մը մասին:

185 Մեկնութիւն Երկոտասան Մարգարէից Ներսիսի Լամբրոնացւոյ, (հմմտ. Մատենադարան 1, թիւ 3276, էջ 978—979 եւ Յիշատակարաններ ԺԵ· դարի, Ա·, էջ 175, աստղանիշ ծանօթագրութիւնը):

186 Յիշատակարաններ ԺԵ· դարի, Ա·, թիւ 182, էջ 175:

187 Գ. Կաթ. Յովսէփեան, անդ, էջ 215ա:

188 Հայապատում, 3, էջ 216:

189 Հայապատում, 3, էջ 216:

190 Մ. Վ. Մաքսուտեան, Ագուլիսի եւ շրջակայքի ձեռագրերը, Արարատ, Էջմիածին 1911, էջ 852—853 եւ հմմտ. էջ 1010:

ցանք[191]: Գեղարդի մենաստանին մատենադարանը ծառայած է նորանոր գրչագիրներու ընդօրինակումին: Հոս, 1423–ին Դաւիթ քահանան պատրաստած է «Օրհնութեանց օրհնաբեր գիրքս այս Մաշտոց ... ի նախադրական սուրբ ուխտն՝ ի մեծն Այրիվանս, եւ կատարումն գրոցս՝ յաստուածապահ գիւղաքաղաքս Գառնի ... ի թվ. ՊՀԲ.»[192]: Ուրիշ մը՝ Գրիգոր վարդապետ վերջացուցած է 1429–ին «Հոգիաբուխ Մանրուսմունս, որ կոչի տեառ, ի գաւառս Գառնոյ, ի յանապատս, որ կոչի Մանուէլի, որ է ի սիրտ վերինս Այրիվանուց, յորում բազմեալ կայ գեղարդն աստուածամուխ, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս ...»[193]: Այս մատեանը կը պահուի այսօր Փարիզի Ազգային Մատենադարանին հայկական ձեռագիրներու հաւաքածոյին[194] մէջ՝ 49 թուահամարով[195]: Իսկ Պերլինի Արքայական Մատենադարանի հայկական գրչագիրներուն թիւ 37 Շարականը[196] օրինակած է 1447–ին Մատթէոս «ի սուրբ գերահռչակ ... սուրբ ուխտս Այրիվանքս, ի սկիզբն եւ մայրն ամենայն վանորայից, ընդ հովանեաւ սքանչելագործ տիգին, եւ արեամբ ներկեալ անմահին Յիսուսի սուրբ գե—

191 Հմմտ. Հ. Ղ. Ալիշան, Սիսական, Տեղագրութիւն Սիւնեաց աշխարհի, Վենետիկ–Ս. Ղազար 1893, էջ 125բ, ուր գրուած է նաեւ նմանահաթիւն մը Գրիգոր գրչագրէն, որուն մասին՝ Անձնանուններ, 1, թիւ 547, էջ 607:

192 Յիշատակարաններ ԺԵ· դարի, Ա·, թիւ 316, էջ 303—304: Հմմտ. Գ. եպս. Սրուանձտեանց, Թորոս Աղբար, մասն Ա·, Կ. Պոլիս 1879, էջ 233—234, մասն Բ·, Կ. Պոլիս 1884, էջ 338—339: Ղ. Վ. Տ. Փիրղալէմեան, Նօտարք Հայոց, Կ. Պոլիս 1888, թիւ 76, էջ 73: Գրիչը եւ թուղթ պատրաստողը նուիրած են իրենց երկը Հաւուց Թառի ուխտին (նաեւ հմմտ. Գ. Արքեպս. Յովսէփեանց, Հաւուց Թառի Ամենափրկիչը եւ նոյնանուն յուշարձաններ հայ արուեստի մէջ, Երուսաղէմ 1937, էջ 30ա–բ):

193 Յիշատակարաններ ԺԵ· դարի, Ա·, թիւ 417, էջ 391:

194 Հմմտ. F. Macler, Catalogue des manuscrits arméniens et géorgiens de la Bibliothèque Nationale, Paris 1908, էջ 25:

195 Գ. Կաթ. Յովսէփեան (Խաղբակեանք կամ Պռոշեանք, անդ, էջ 217, ծան. 4) եւ Լ. Ս. Խաչիկյան (Յիշատակարաններ ԺԵ· դարի, Ա·, էջ 391) գրած են այս ձեռագրին հին թուահամարը, որ էր 33 (հմմտ. F. Macler, անդ, թիւ 49, էջ 25):

196 Հմմտ. Dr. N. Karamianz, Verzeichnis der armenischen Handschriften der Königlichen Bibliothek zu Berlin, 10· Band, Berlin 1888, թիւ 37, էջ 29ա—30բ:

© National Library of Armenia

ղարդեանն»[197]: Այս շրջանին՝ ԺԵ· դարի քառասնական թուականներուն Գեղարդի մենաստանը «ոչ միայն չէն էր, այլ եւ գրչութեան մնացորդներից դառնելով, պայծառ վիճակի մէջ»[198]: Վերյիշեալ Մատթէոսի անունին առաջին անգամ կը հանդիպինք Յովհաննէս Երզնկացիին[199] մէկ յիշատակարանին մէջ[200], որ 1413–ին աւարտագրած է «առ ոտս րաբունոյն Սիմէոնի» Գրիգոր Տաթեւացիին «Մեկնութիւն Սաղմոսաց եւ Մատթէի Աւետարանին»[201] մատեանները: Մատթէոս «դրոց աշակերտ»[201ա] էր Սիմէոն Այրի—

197 Յիշատակարաններ ԺԵ· դարի, Ա·, թիւ 680, էջ 604:

198 Գ. Կաթ. Յովսէփեան, անդ, էջ 217բ, անոր համար կը զարմանայ, «որ (Էջմիածնի) Աթոռի փոխադրութեան առթիւ գումարուած ժողովում Գեղարդի վանքի կողմից ներկայացուցիչ չէ յիշուած»:

199 Հմմտ. Անձնանուններ, 3, թիւ 762, էջ 639:

200 Հմմտ. Յիշատակարաններ ԺԵ· դարի, Ա·, թիւ 147, էջ 141—143, ուր կ'անուանուի Մատթէոս «դրոց աշակերտն»:

201 Մատենադարան 1, թիւ 1198, էջ 498:

201ա Տեղին է նկատել, որ Լ. Ս. Խաչիկյան 1413 թուի յիշատակարանին մէջ Յովհաննէս Երզնկացի գրչէն յիշուած «զՄատթէոս դրոց աշակերտն» (Յիշատակարաններ ԺԵ· դարի, Ա·, էջ 143) եւ 1447–ին օրինակուած Շարակնոցին գրիչը՝ Մատթէոս վարդապետը (հմմտ. Dr. N. Karamianz, անդ, էջ 30բ) կը համարի երկու տարբեր անձեր (հմմտ. Յիշատակարաններ ԺԵ· դարի, Ա·, էջ 731բ, թիւ 10 եւ էջ 732բ, թիւ 40), ինչ որ սխալ է: Յովհաննէս Երզնկացի իր երկու համշիրակ Ղազար եւ Արիստակէս ընկերներով ճամբայ ելած է Տաթեւէն եւ անցնելով Հերմոնի մենաստանէն հասած է Եղիվարդ, ուր 1404—1413 «զթ· (9) ամ, զոր աստ կացաք»: Իր ձեռագրին համար իրեն «Սիմէոն վարդապետն ... զԱւետարանին մեկնիչն շնորհեաց, եւ Մատթէոս դրոց աշակերտն ... զՍաղմոսին մեկնիչն ետ» (հմմտ. Յիշատակարաններ ԺԵ· դարի, Ա·, էջ 143)· ուրեմն, Մատթէոս «ստացողը» չէր, ինչպէս որ զարմանալի թիւրիմացութեամբ կը մատնանշէ Լ. Ս. Խաչիկյան (նոյն, անդ, էջ 731բ, թիւ 10), այլ եղած էր մէկ օրինակին տուիչը: Այս մեզի ծանօթ Մատթէոս վարդապետին նկատմամբ՝ դարձեալ Լ. Ս. Խաչիկյան իբր երկու տարբեր անձեր ցանկած է Այրիվանքի մէջ 1452 եւ 1454 թուականներուն պատրաստուած Շարակնոց (Մատենադարան 1, թիւ 3402, էջ 1004) եւ Ճաշոց (Մատենադարան 2, թիւ 6272, էջ 284) ձեռագիրներուն հեղինակն ու Եղիվարդի մէջ 1464 (Մաշտոց), 1465 (Աւետարան) եւ 1469 (Ս. Շ. Մեկնութիւն) օրինակուած մատեաններուն (տեսնել հոս՝ թիւ 206, 207 եւ 208 տեղիքները) գրիչը (հմմմտ. Յիշատակարաններ ԺԵ· դարի, Բ·, էջ 521բ, թիւ 2 եւ 522ա, թիւ 13), ինչ որ բնականապէս նորէն սխալ բաժանում է: Այս տեղիքին մէջ յիշուած ձեռագիրներուն տուեալները կը բացայայտեն միեւնոյն անձնաւորութիւնը՝ մեզի ծանօթ Մատթէոս վարդապետը:

վանեցիին մօտ, որ վերջը նշանաւոր գրիչ դարձաւ եւ արտադրեց բաւական ձեռագիրներ Եղիվարդի եւ Գեղարդի մենաստաններուն մէջ[202]:

Մատթէոսի նշանաւորագոյն ստեղծագործութիւնը նկատելու ենք Էջմիածնի Մատենադարանին մէջ ժամանակին No. 1005 Նժ. թուահամարին տակ պահուող Յայսմաւուրքը՝ օրինակուած Այրիվանքի մէջ[203]: Գ. Կաթ. Յովսէփեան, որ նկարագրած եւ նմանահանութիւններ կատարած է իր երկին մէջ, կ'եզրակացնէ այսպէս. «Մատթէոս գրչի այս գործով Գեղարդի վանքի գրչութեան եւ մանրանկարչութեան արուեստի գնահատելի մի մնացորդ ունինք ձեռքի տակ»[204]: Դարձեալ Գ. Կաթ. Յովսէփեան կը յիշէ[205] 1464, 1465 եւ 1469 թուականները, երբ Եղիվարդի վանքին մէջ այս Մատթէոս գրիչը պատրաստած է երեք մատեաններ՝ Մաշտոց մը[206], Աւետարան մը[207] եւ Սարգիս Շնորհա—

202 Օրինակի համար՝ Վենետիկի Մխիթարեան Մատենադարանին թիւ 187 ձեռագիրը՝ 1464 տարիէն (հմմտ. Այրարատ, էջ 198 եւ Յիշատակարաններ ԺԵ· դարի, Բ·, թիւ 259, էջ 215): Անոր առաջին յիշատակարանին մէջ կը գործածուի գրեանք բառը «մատենադարան» նշանակութեամբ. «Արդ, ես վերջինս ի բանասիրաց Սիմէոն վարդապետ շրջեցայ ի բազում տեղիս եւ ի գրեանս եւ ժողովեցի զբանք սուրբ լուսապայծառ Մաշտոցիս...» (Յիշատակարաններ ԺԵ· դարի, Բ·, թիւ 259, էջ 215): Կամ՝ 1465–ին օրինակուած Աւետարանը (հմմտ. Ղ. Վ. Տ. Փիրղալէմեան, Նօտարք Հայոց, թիւ 259, էջ 221): Հուսկ՝ երեւանեան թիւ 4515 ձեռագիրը, զոր Մատթէոս ընդօրինակած է 1469–ին Եղիվարդի մէջ (Մատենադարան 1, էջ 1228, հմմտ. Յիշատակարաններ ԺԵ· դարի, Բ·, թիւ 366, էջ 283 եւ աստղանիշ ծանօթագրութիւնները):

203 Հմմտ. Գ. Կաթ. Յովսէփեան, անդ, էջ 217բ: Այսօր, հաւանաբար երեւանեան թիւ 6244 ձեռագիրն է... (Մատենադարան 2, էջ 278):

204 Խաղբակեանք կամ Պռոշեանք, անդ, էջ 218ա:

205 Նոյնը, անդ, էջ 217բ:

206 Կը գտնուի Վենետիկի Մխիթարեան Մատենադարանին մէջ՝ թիւ 187 եւ գրուեցաւ «սա ... ի գեղաքաղաքիս Եղիվարդ ... ձեռամբ անարհեստ եւ փծուն գրչի Մաթէոսի ի թուականութեան մեր ՋԺԳ.» (Յիշատակարաններ ԺԵ· դարի, Բ·, թիւ 259, էջ 215):

207 Ղ. Վ. Տ. Փիրղալէմեան 14 Մայիս 1879–ին ընդօրինակած է յիշատակարանը Բարբերդի Ս. Աստուածածնի եկեղեցիին Աւետարանէն, որ գրուած է «ի գաւառս Արարատեան՝ ի փառաւոր վանքն Եղիվարդայ. ձեռամբ յոգնամեղ եւ փծուն գրչի Մատթէոսի ... ի մեծ թուականիս Հայոց ՋԺԴ» (Նօտարք Հայոց, թիւ 259, էջ 221):

լէին «Մեկնութիւն Կաթուղիկէից»ը[208]: Սակայն այս երեք տարիներէն առաջ՝ «դրոց աշակերտ» Մատթէոս նոյն նշանաւոր գիրքը օրինակած է երկու ձեռագիրներ Գեղարդի մենաստանին մէջ, որոնք անծանօթ մնացած կ'երեւին Գ. Կաթ. Յովսէփեանին: Յիշատակարանը առաջինին, որ Շարակնոց մըն է[209], ունի պատմական եւ գրչագրական նշանակութիւն. «Արդ, եղեւ աւարտ գրչութեան այսմ մեծահանդէս ոսկեզարդ եւ հոգելից տառիս ի շրջագայութեան հայկազեան տումարի ՋԱ. (1452), ի դառն եւ ի չար ժամանակի, որով նեղիմք ի բռնութենէ անօրինաց: ... ի սուրբ եւ ի գերահռչակ ուխտս որ կոչի Այրիվանս, ի սկիզբն եւ ի մայր ամենայն վանորայից[210], ընդ հովանեաւ լուսոյ մօր սուրբ Աստուածածնիս, եւ արեամբ ներկեալ անմահին Քրիստոսի սուրբ գեղարդեանս ... ձեռամբ ամենամեղ եւ փցուն գրչի Մատթէոսի, որ զանունս միայն ունիմ կրօնաւորի ... որ եղէ գրիչ եւ սպասաւոր այսմ իրագործութեան ի գիր, ըստ իմում կարի խլկեցի օրինակաւ՝ բանիւ եւ եղանակաւ ստուգել...»[211]: Երկրորդ ձեռագիրը Ճաշոց մըն է՝ այսօր նոյնպէս պահուած Մաշտոցի Մատենադարանին մէջ[212]: Հաւանաբար վերջին մատեանն է, զոր գրչագրած է Գեղարդի մենաստանին մէջ Մատթէոս վարդապետը 1459-ին, քանի նոյն գրչին մեզի ծանօթ յաջորդ ընդօրինակութիւնը կու գայ Եղիվարդի վանքէն[212ա]: Այս ձեռագիրն ալ կը կազմէ այն բազմաթիւ գրչագիր մատեաններուն զումարը, որոնք Այրիվանքի մատենադարանին նախօրինակներու վրայէն արտագրուած, ձօնուած կամ ծախուած են անհատներու եւ վանքերու կամ եկեղեցիներու: Այս պատմական իրողութիւնը կ'իմանանք զանազան յիշատակարանային եւ մատենագրական աղբիւրներէն: Հոս, մեր այս Ճաշոց մատեանին պարագային՝ «ստացող եւ վայելող» եղած է Աստուածատուր եպիսկոպոսը, որ Այրիվանքէն գնած է «զայս սուրբ բուրաստանս ի հալալ եւ յարդար վաստակոց» եւ իր ալ կարգին նուիրած է «զսուրբ գիրքս Հռոմոսի վանից դրանն սրբոյ Յովանիսին եւ սուրբ Աստուածածնին դրանցն, յիշատակ ինձ եւ ծնօղացն իմոց»[213]: Մատթէոս գրչին յիշատակարանը պատմական տուեալներուն քով նորաստց աւանդապատում ըլլալով՝ հետաքրքրական է ծանօթանալ զոնէ անոր կարեւոր մասին. «Արդ, եղեւ գրագրչութեան այսմ աստուածաշունչ մատենի եւ ի Թվականութեան հայկազեան տումարի ի ՋԸ. (1459) Թվի. եւ ի վշտաշատ ժամանակի, յորում նեղիմք յանօրինաց եւ յանիրաւ պահանջողաց...: Արդ, գրեցաւ սա ի յերկնահանդէտ եւ ի գերահռչակ սուրբ ուխտըս Այրիվանս վերաձայնելոյ, ընդ հովանեաւ մօրս լուսոյ սուրբ Աստուածածնիս, եւ հրաշափառ եւ երկնանման Կաթուղիկէիս, եւ աստուածընկալ սուրբ Նշանացս, եւ արեամբ ներկեալ անմահին Յիսուսի սուրբ Գեղարդեանս, եւ սուրբ աջերոյս՝ Յովհաննու Մկրտչին՝ ձեռնադրողին Քրիստոսի եւ սուրբ աջոյն Բարդողիմէոսի առաքելոյն, եւ համօրէն ամենայն սրբոցս, որ աստ կան հաւաքեալ օժա[նդա]կութեամբ հոգւոյն սրբոյ եւ կամակցութեամբ սուրբ եղբարցս եւ բազմերախտ ըստ հոգւոյ հօր մեր եւ վարժապետացն՝ տէր Ներսէսի եւ ամենայն սրբութեանց վարպետի՝ տէր Յոհանէս ծաղկողի, որ բազում երախտիք ունին ի վերայ մեր եւ միաբան ամենայն հաւատացելոց քրիստոնէից: Ձեռամբ ամենամեղ, փցուն եւ անարհեստ գրչի Մաթէոս անարժան աբեղայի...»[214]: Նոյնպէս հետաքրքրաշարժ է լսել ծաղկող, նկարող եւ կազմող Ստեփանոսին պաղատանքը, որ գիտցածովս իր տեսակին մէջ նորաձեւ ասացուածքներէն է. «Աստուծոյ սիրուն համար ի մոմէ եւ ի ձիթէ պատրաստ պահէք եւ սպիտակ լաթով բռնէք, աղաչեմք»[215]: Այս սրտագին աղերսէն, որ երդումի հանգամանք առած է կարծես, թէ կարելի է հետեւցնել այն իրողութիւնը, թէ ինչպիսի խնամք եւ գուրգուրանք կը տածէին իրենց մատեաններու հաւաքածոյին հանդէպ Այրիվանքի գրիչներն ու միաբանները:

Այրիվանքի մատենադարանին հաւաքածոն ճոխացնելու եւ ուրիշ մենաստաններ, եկեղեցիներ ու վարդապետարաններ նորանոր գրչագիրներով հայթայթելու երկարատեւ աշխատանքը, զոր կատարեցին Սիմէոն Այրիվանեցի եւ աշակերտները[216], թոյլատուէ քննասէրին ճանաչելու «մեր խոշոր գիտնականներից»[217] եւ «մեր հմուտ բանասէրներից մեկին»[218], որ էր Գ. Կաթ. Յովսէփեան, երբ կը վկայէ, «որ ԺԵ. դարում Այրիվանքը կատարելապէս ծաղկած վիճակի մէջ» եղած է[219]: ԺԵ. դարի գրիչներէն ծանօթ է մեզի

[208] Մատենադարան 1, Թիւ 4515, էջ 1228, Ղ. Փիրղալէմեան, Նշխարք Պատմութեան Հայոց (1884 Թ., Վան), որուն 198–199 էջերէն արտատպած է Լ. Ս. Խաչիկյան «Մեկնութիւն Կաթուղիկէից» ընդօրինակողին յիշատակարանը. «Արդ, գրեցաւ գիրքս այս ձեռամբ անարհեստ գրչի Մատթէոսի սուտանուն աբեղայի ... ի Թուաբերութեանս հայկազեան տումարի ՋԺԸ» (Յիշատակարաններ ԺԵ. դարի, Բ., Թիւ 366, էջ 283):

[209] Մատենադարան 1, Թիւ 3402, էջ 1004:

[210] Այս մեծահունչ պատուանունին համար տեսնել նաեւ՝ Հ. Մ. Պոտուրեան, Հայ Հանրագիտակ, Գիրք Ա., Թիւ 1, Պուքրէշ 1938, էջ 154բ:

[211] Յիշատակարաններ ԺԵ. դարի, Բ., Թիւ 19, էջ 15—16:

[212] Մատենադարան 2, Թիւ 6272, էջ 284:

[212ա] Հմմտ. հոս՝ Թիւ 202 տեղիքը: Նաեւ տեսնել՝ Հ. Բ. Սարգիսեան/Հ. Գ. Սարգսեան, Մայր Ցուցակ Հայերէն Ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, հտ. Գ., Վենետիկ-Ս. Ղազար 1966, Թիւ 345, Մաշտոց ԻՁ., Թիւ 187 ձեռագիրը (1464 Թ.), էջ 247—254: «Մատեանս է Հայր Մաշտոց միջակագիր կոճղ եւ անթերի. հաւաքեալ եւ յօրինեալ է բազմաթիւ եւ ընտիր Ձեռագիրներէ՝ աշխատասիրութեամբ Սիմէոնի Վարդապետի» Այրիվանեցիին (անդ, էջ 249): Սիմէոն իբր «փցուն եւ անարժան գրիչ եւ պիտակ աշակերտ» Տաթեւի մէջ 1400-ին գրած է Մաշտոց (հմմտ. հոս՝ Թիւ 184 տեղիքը) մը, զոր Այրիվանքի եւ անկէ առաջ Եղիվարդի մատենադարանին մէջ վերամշակելով՝ զայն կրկին ընդօրինակած ըլլալու է հոն: Այս տեսութեան գլխ կ'առաջնորդեն Սիմէոն Այրիվանեցիին գրած երկու յիշատակարաններուն մէջ գոյութիւն ունեցող տարբերակները, որոնք, աւելի ճիշդ, զիրար կ'ամբողջացնեն ժամանակագրականօրէն: Առաջին յիշատակարանին ամբողջական բովանդակութիւնն ու Թուականը ծանօթ են մեզի (հմմտ. Լ. Ս. Խաչիկյան, ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, անդ, Թիւ 786, էջ 632): Երկրորդին միայն բովանդակութեան տեղեակ ենք, իսկ ժամանակը գրչութեան համարելու ենք Սիմէոն Այրիվանեցիին Եղիվարդի եւ Գեղարդի մենաստաններուն մէջ բրած վանահայրութեան շրջանը...: Այս երկրորդ յիշատակարանը կը գտնենք Մատթէոս վարդապետին 1464-ին կատարած Մաշտոցին ընդօրինակութեան առիթով իր անձնական շարադրած յիշատակարանին սկիզբը, այսպէս ըսելու համար՝ իբր նախադիտելիք նկատմամբ Մաշտոցին նախօրինակը կազմողին, որ էր Սիմէոն Այրիվանեցի: Լ. Ս. Խաչիկյան չէ անդրադարձած կամ աւելի ճիշդ՝ չի մատնանշեր Մատթէոսի մատեանին մէջ գոյութիւն ունեցող երկու հեղինակներէ խմբագրուած, բայց մէկ անձէն օրինակուած երկու տարբեր յիշատակարանները (հմմտ. Յիշատակարաններ ԺԵ. դարի, Բ., Թիւ 259, էջ 215—216), մինչ Հ. Բ. Սարգիսեան նշմարելով յիշատակարանային հեղինակներու տարբեր անձեր ըլլալը, կը ծանօթագրէ. «կայ — նոյն գրով — Մաշտոցիս հաւաքողի (Սիմէոնի) յիշատակարան, զոր գրիչն (Մատթէոս) արտագրած է, այսպէս» եւ կը տայ երկու չակերտներու մէջ հաւաքողին յիշատակարանը, ապա կը շարունակէ Մխիթարեան բանասէրը, թէ «զկնի յիշատակարանիս — ի տողամիջի կը շարունակուի գրչէն, այսպէս» եւ կու տայ անոր ինքնագիր երկու մեծ ու փոքր յիշատակարանները՝ ամբողջական բովանդակութեամբ (Մայր ցուցակ, անդ, էջ 252), զոր չէ կատարած Լ. Ս. Խաչիկյան: Յստակ է, որ Մատթէոս չէ պատրաստած իր մատեանը Սիմէոնի 1400-ին հաւաքած-համադրած Մաշտոցին վրայէն, քանի վերջինիս մէջ վարդապետին խմբագրած յիշատակարանը — բովանդակութեամբ ու տեղեկութեամբ — բոլորովին անծանօթ մնացեր է աշակերտին: Մատթէոս ունեցեր է տրամադրութեան տակ Սիմէոնէն աւելի ուշ պատրաստուած օրինակ մը, որմէ արտագրած է աշակերտը նաեւ յիշատակարանը իր վարդապետին: Սիմէոնի այս խմբագրութիւնը կը գտնուէր Եղիվարդի մէջ, որուն առաջնորդը տէր Մանուէլ արքեպիսկոպոսը Մատթէոսին «կամակից եւ ձեռնտու եղեւ, եւ զօրինակս շնորհեաց» նոր մը պատրաստել կարենալու համար (Սարգիսեան/Սարգսեան, անդ, էջ 252): Թէ Սիմէոն Այրիվանեցիին ձեռքէն երկու Մաշտոցի օրինակներ ելած են, այս կը փաստեն նաեւ անոր երկու յիշատակարանները, որոնք իրենց մէջ տարբերակ եւ ամբողջացուցիչ տեղեկութիւններ կը յայտնաբերեն: Գլխաւորներն են. 1400 Թուի յիշատակարանին մէջ՝ Սիմէոն ինքզինք կ'անուանէ «փցուն եւ անարժան գրիչ ... եւ պիտակ աշակերտ», որուն «ձեռամբ մեղսամակարթ եւ զառածեալ անօրէնութեամբ ... գրեցաւ աստուածային գանձարանս, որ կոչի Մաշտոց»: Իբր գրիչ — «որ զանունս միայն ունիմ, եւ ամենայն բարի գործոց թերի» — եւ իբր աշակերտ չէր կրնար շրջագայիլ ու հեռանալ Տաթեւի իր դպրոցէն (հմմտ. Լ. Ս. Խաչիկյան, ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, անդ, էջ 632): Իսկ անթուական յիշատակարանով կը ներկայանայ Սիմէոն Այրիվանեցի իբր վարդապետ եւ բանասէր, որ ոչ միայն բծախնդիր էր «վասն ստուգութեան եւ ճշմարիտ օրինակի», այլ նաեւ՝ կարող էր շրջիլ «ի բազում տեղիս», պրպտել «ի գրեանս՝» մատենադարաններու մէջ ու հմտութեամբ ժողովել «գրանք սուրբ եւ լուսապայծառ մաշտոցիս» (Հ. Բ. Սարգիսեան/Հ. Գ. Սարգսեան, անդ, էջ 251):

[213] Հմմտ. ստացողին յիշատակարանը՝ Յիշատակարաններ ԺԵ. դարի, Բ., Թիւ 157, բ., էջ 121—122:

[214] Յիշատակարաններ ԺԵ. դարի, Բ., Թիւ 157, ա, էջ 120:

[215] Յիշատակարաններ ԺԵ. դարի, Բ., Թիւ 157, ա., էջ 120:

[216] Յստակ է վկայութիւնը Գարեգին Եպիսկոպոսին, որ եզրակացուցած է, թէ «Սիմէոն Վարդապետը պատրաստել է (գրչագիրներ) յատկապէս Ցայմաւուրքներ Սոյ օրինակից եւ տարածել Արարատեան երկրում. երկու այդպիսի ընծայաբերութիւնների համար Սիմէոնը թողել է արձանագրութիւններ Գեղարդում ... եւ Յոհաննայ վանքում ...» (Աղիբէկենք եւ նրանց շինարարական գործը, անդ, էջ 195բ):

[217] Ռ. Իշխանյան, Հայ Մատենագիտութեան Պատմութիւն, պրակ Ա., V—XVIII դարեր, Երեւան 1964, էջ 43:

[218] Ա. Խ. Մովսիսյան, անդ, էջ 270: Հմմտ. Ս. Քոլանջյանի կենսագրական տուեալներուն «Հովսեփյան» բառայօդուածը՝ ՀՍՀ, 6, էջ 580ա—581ա:

[219] Խաղբակեանք կամ Պռոշեանք, անդ, էջ 219բ:

© National Library of Armenia

նաեւ Յովհաննէս աբեղան, որ հաւանաբար եղեր է աշակերտ վերոյիշեալ Մատթէոս վարդապետին: Երեւանեան թիւ 1027 մատեանը[220] գրած է 1458–ին «ի վանքս որ կոչի Յայրիվանս, ընդ հովանեաւ ամէնօրհնեալ լուսոյ մօր սուրբ Աստուածածնիս, եւ տիզիս՝ աստուածամուխ սուրբ Գեղարդեանս»[221]: Ուրիշ դրիչ մը՝ Ստեփանոս գծագրած է 1476–ին Աւետարան մը «ի վանս հռչակաւոր Այրիվանս, ընդ հովանեաւ սուրբ եւ հրաշափառ Կաթուղիկէիս, եւ ներկեալ արեամբն Քրիստոսի սուրբ Գեղարդեանս… ի յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս տէր Յոհաննէս եպիսկոպոսի, եւ եղբօր նորին տէր Ստեփանոս նորընծա եպիսկոպոսի…»[222], զոր երեւանցի պատուիրողներն ու ստացողները նուիրեցին «ի գեղաքաղաքիս մերոյ Երեւանոյ՝ ի դուռն սուրբ Կաթուղիկէին սուրբ Աստուածածնին»[223]:

1476 թուին վերի յիշատակարանին մէջ անուանեալ Յովհաննէս եպիսկոպոսէն ունինք գրչագիր մը[224], որ այսօր կը պահուի Մաշտոցի Մատենադարանը[225]: Գրուած է Գեղարդի մենաստանին մէջ, որուն եպիսկոպոս–վանահայրը 1475—1488 տարիներուն[226] եղած է Յովհաննէս՝ աջակցութեամբ իր հարազատին՝ «ղեղեցկատիպ մանկանս տէր Ստեփանոս եպիսկոպոսի»: Գրութեան տարին է 1488 եւ ոչ 1486 տարեթիւը, ինչպէս վրիպակով դրած է Գ. Կաթ. Յովսէփեան[227]: Այս մեծադիր եւ ստուար ձեռագիրը[228], որ Յայսմաւուրք է եւ արտագրութիւն մը՝ Գրիգոր Խլաթեցիին — նաեւ Այրիվանքն եղած ատեն անոր մատենադարանի վկայաբանութիւններն օգտագործելով — կատարած խմբագրութեան, ունի երկարաշունչ խսկադիր յիշատակարան մը գլխաւոր դրչէն[229]:

Յովհաննէս եպիսկոպոսին յիշատակարանային տուեալներէն կ'իմանանք, որ այս Յայսմաւուրքին առաջին երկու պատուիրատուները տեսնելով Գեղարդի մենաստանին ծաղկումն ու կարգաւորութիւնը՝ «ցանկացեալք տրփմամբ հոգւոյն այսմ բազմաշխատ մատենիս եւ ետուն գրել զսա ի յարդար վաստակոց իւրեանց»: Գործը ստանձնեց Այրիվանքին առաջնորդը, որ գծագրեց «մի ըստ միոջէ զմարգարտաշար բանս», սակայն երկու խնդրող–գնողներուն վախճանումով՝ աշխատանքը մնաց կիսաւարտ: Գեղարդի վանահայրն ու միաբանները, որոնք մէկ կողմէ նախանձախնդիր էին իրենց մատենադարանէն արտադրուած գրչագիրներուն տարածումին, միւս կողմէ, սակայն, մեծածախս աշխատանքը կը կարօտէր մեկենասի մը, որպէս զի կարելի ըլլար վերջադրել կէս մնացած մատեանը: Այս պատճառով՝ անոնք գտան ընտանիք մը, որուն մեծերը «եւ զկէս դրոցս … ետուն գրել ի հալալ վաստակոց իւրեանց»: Համաձայնութեամբ՝ Յայսմաւուրքը նուիրուեցաւ Կոտայքի Բարձաղի[230] գիւղին եկեղեցիին, քանի «որ այն Բարձաղի գեղն սուրբ Գեղարդեանս սեփհական ժողովուրդ է եւ գիրք չունին … որ հանապազ կարդան ի մէջ ժողովրդեանն»: Այս յիշատակարանը, որուն ձեռագիրը ստոյգ հաւանականութեամբ վերջին գործն եղած է Յովհաննէս եպիսկոպոսին, կը բովանդակէ նաեւ պատմական տեղեկութիւններ: Ժամանակը չատ դառն էր· այլազգիները կը հանէին հալածանքներ: Իսլամացումի գործը իր ծաղկումին զենիթը հասած էր Սպիտակ Խոյի

220 Հմմտ. Մատենադարան 1, էջ 461, Մաշտոց ձեռաց է, որուն դրչին յիշատակարանը կը գտնուի Թղ. 173բ եւ 174ա էջերու վրայ:

221 Յիշատակարաններ ԺԵ· դարի, Բ., թիւ 133, էջ 99:

222 Յիշատակարաններ ԺԵ· դարի, Բ., թիւ 499, ա, էջ 397:

223 Հմմտ. Յիշատակարաններ ԺԵ· դարի, Բ., թիւ 499, ա., էջ 398:

224 Գ. Կաթ. Յովսէփեան գիտէ, որ «այս Յովհաննէս եպիսկոպոսն էլ ոչ միայն ստացող էր, այլ եւ լաւ գրիչ» (Խաղբակեանք կամ Պռոշեանք, անդ, էջ 126բ):

225 Մատենադարան 1, թիւ 4859, էջ 1302: Հոս, այս Յայսմաւուրքին իբր երկրորդ դրիչ դրուած է Յովհաննէս եպիսկոպոսին եղբօր անունը՝ Ստեփանոս:

226 Այրարատ, էջ 350ա, որմէ նոյն թուականները առած է նաեւ Հ. Աճառեան (Անձնանուններ, 3, թիւ 1258, էջ 684):

227 Հմմտ. Խաղբակեանք կամ Պռոշեանք, անդ, էջ 126բ:

228 Թերթ՝ 651, Թուղթ՝ 30×21 եւ տող՝ 35· երկսիւն:

229 Հմմտ. Յիշատակարաններ ԺԵ· դարի, Գ., թիւ 136, էջ 108—110:

230 «Բարձաղի գիւղը այժմ կոչւում է Նլղովան, Ղըրխբուլաղի շրջանում: Հնութեան մնացորդներ չըկան, բացի մի անթուական խաչքարից, գիւղի մօտ եղած բլրի վրայ: Հին մատուռը քանդել են եւ նորը շինել: Գերեզմանատանը մի տափակ քարի վրայ ՌՃԾԳ=1704 թիւը: Ղըրխբուլաղ գիւղի հին անունն Աղասար էր» (Գ. Կաթ. Յովսէփեան, անդ, էջ 126բ, Ծան. 4: Հմմտ. F. C. Conybeare, A Catalogue of the Armenian Manuscripts in the British Museum, London 1913, էջ 168b, 356a եւ 376a):

տիրապետութեան շրջանին, սակայն առանց տրամադրելի դիւրութիւններ առանց հետեւանքի մը ձեռք բերել կարենալու: Ջերբահունձք մը ձեռք բերել կարենալու: Ջերբահունձք, կալուածներ, բանտարկումներ, խոշտանգումներ տեղի ունեցան, բայց ապարդիւն, քանի «ի հաւատոցս Քրիստոսի ոչ դարձան» քանի «ի հաւատոցս Քրիստոսի ոչ դարձան»

կը վկայէ Յովհաննէս յիշատակարանագիրը, որուն մէկ եղբայրն ալ խոստովանող եղած էր: Շատեր նահատակուեցան. յանուանէ կը յիշուի Թաւրիզեցի Միրաք Խօճան, որ ըստ պաննուեցաւ «վասն ի Քրիստոս հաւատոցն»:

Հետաքրքրական է նաեւ դիտել, թէ յիշատակարանագիրը վերջաւորութեան խնդրած ժամանակ, որ իր եղբայրը յիշուի «ի մաքրափայլ յաղօթս», կցած է անունին «պայազատ» բառը: «…Յիշեցէ՛ք այլ եւ «պայազատ» բառը: «…Յիշեցէ՛ք այլ եւ զտէր Ստեփանոս եպիսկոպոս պայազատ», եւ զտէր Ստեփանոս եպիսկոպոս պայազատ» այսինքն՝ հոս հոգեւոր իշխանութեան ժառանգորդ[231], քանի անոնք Պռոշեանց Գերդաստանին անդամներ էին, որոնց կը պատկանէր Գեղարդի մենաստանը՝ ԺԳ· դարի քառասնական թուականներէն սկսեալ[232]:

Հոն ալ այս յիշատակարանէն կը հետեւցնեմ փաստարկութիւն մը Այրիվանքի մատենադարանին դոյութեան: Յովհաննէս վանահայրը արտագրած է այս իր Յայսմաւուրքը այն օրինակէն, որ պատրաստուած էր Մատթէոս վարդապետէն՝ պահուած իրենց մենաստանին գրչագիրներու հաւաքածոյին մէջ. «…Յիշեցէ՛ք այլ եւ զհոգեւոր ծնողն մեր՝ զՔաջ Բարտուղար վարդապետն զտէր ԱսՄաթէոս, որ զօրինակն շնորհեաց, տէր Աստուած զհոգի նորա ընդ սուրբ քահանայից դասակից արասցէ, ամէն»: Վերջապէս, նոյն յիշատակարանին մէջ կը ծանօթանանք ձեռագիրը ծաղկող, կազմող եւ զարդարող Այրիվանեցի միաբաններէն երեք անուններուն, որոնք էին «Աղեքսանոս, Միքայել եւ Սիմէոն սրբասնեալ կրօնաւորքն»: Յովհաննէս եպիսկոպոս, — որուն խօսքին համաձայն բաւական նեղութիւն կրած է, քանի «որ աշխատեցայ բազում եւ հոգաբարձութեամբ գրեցի ըստ կարեաց մերոց» —, կրցաւ աւարտել մատեանը «այս մեծահանդէս Ծաղկազարդ եւ հոգելից տառի, ի շրջագայութեան հայկազեան տոմարի ՋԼԷ· (1488), ի դառն եւ ի չար ժամանակի, որով նեղիմք ի բռնութենէ անօրինաց, յանիրաւ պահանջողաց … ի սուրբ եւ ի գերահռչակ ուխտս որ կոչի Այրիվանս, որ եւ հիմնարկեալ է ի սուրբ Լուսաւորչէն Գրիգորի, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս, եւ արեամբ ներկեալ Քրիստոսի սուրբ Գեղարդեանս…»[233]:

ԺԵ· դարի համար՝ Այրիվանքի մատենադարանէն արտագրուած վերջին (կամ դոնէ առայժմ մեզի ծանօթ յետին) ձեռագիրն է 1493–ին պատրաստուած Աւետարանը, զոր Գ. Սրուանձտեանց վարդապետը իր շրջագայութեան ժամանակ տեսած է Կամախի Ս. Թադէոս Առաքեալին վանքին մէջ[234]: Ան արտագրած է Աւետարանին յիշատակարանը[235], որ կը բովանդակէ քանի մը տեղեկութիւններ Գեղարդի մենաստանին պատմութեան մասին: Նախ՝ ժամանակը «դառն եւ նեղ» էր, մարդիկ եւ միաբաններ չէին դտներ հանգիստ եւ խաղաղութիւն: Երկրորդ՝ ներկայ առաջնորդ Ստեփանոս եպիսկոպոսի անունէն առաջ կը յիշուի տակաւին անոր եղբօր՝ արդէն հինգ տարիներէ ի վեր վախճանած Յովհաննէս եպիսկոպոսին առաջնորդութիւնը[236]: Երրորդ՝ Ստեփանոս վանահայրը «ի նոյն ամի փոխեցաւ ի Քրիստոս», այսինքն՝ 1493–ին եւ որուն յաջորդեց տէր Բարսեղ եպիսկոպոս[237]: Աւետարանը «գրե-

231 Մխիթարեան երեք բառարանագիրները դրած են «պայազատ»ին գլխաւոր իմաստները· «Յաջորդ· փոխանորդ· սեպհական ժառանգ, եւ մնացորդ ազգի» (ՆԲՀԼ 2, էջ 592ա):

232 Հմմտ. Գ. Կաթ. Յովսէփեան, անդ, 53—54 եւ 199բ:

233 Յիշատակարանը արտատպած է Լ. Ս. Խաչիկյան (անդ, թիւ 136, էջ 108—110) Մաշտոցի Մատենադարանին թիւ 4859 ձեռագրէն՝ Թղ. 649ա—651ա:

234 Հմմտ. Թորոս Աղբար, մասն Բ., անդ, էջ 300: Տողատակի աստղանիշին ծանօթագրութիւնն է. «Թադէոս առաքելոյ վանքն կը կոչուի նաեւ Ս. Աւագ վանք եւ Ս. Լուսաւորչի Անապատ»: Այս վանքին մանրամասն նկարագրութիւնը տեսնել նոյն հատորին՝ էջ 52—58:

235 Գ. Վ. Սրուանձտեանց, անդ, էջ 304: Առկէ արտատպած է նոյն յիշատակարանը Լ. Ս. Խաչիկյան (անդ, թիւ 256, էջ 194): Հմմտ. նաեւ Գ. Սրվանձտյանց, Երկեր, հտ. 2, Երեվան 1982, էջ 540, ժդ. կէտին ծանօթագրութիւնները:

236 Այս երկու եղբայրներուն անունները կարդացած է Գ. Կաթ. Յովսէփեան Մխիթար Այրիվանեցիին «Ժառընտիր»ին 345բ. ներքեւի լուսանցքի սեւ «փոնի» վրայ այս բառերը· «Յի· Քի· ծառայ Յօհան» եւ ասոր տակը կնիք մը՝ «Քի· ծռ./Ըստեփն/աբեղ», որ կրկնուած է նաեւ 346ա. լուսանցքին վրայ (անդ, էջ 219բ):

237 Ստեփանոս եւ Բարսեղ եպիսկոպոս–վանահայրերը չեն երեւար Հ. Ղ. Ալիշանին կազմած Գեղարդի մենաստանին առաջնորդներուն անուանացանկին մէջ: Անշուշտ, այս անուանացանկը կատարեալ եւ ամբողջական ըլլալէ շատ հեռու է: (Այրարատ, էջ 350):

© National Library of Armenia

ցաւ ձեռամբ Ստեփանի ... խաբեբայի եւ ոչ աբեղայի, եւ եղբօրն իմոյ Հայրապետի եւ գրոց աշակերտի, եւ առաջնորդութեան սուրբ ուխտիս ... տէր Բարսեղ եպիսկոպոսի, որ է թոռն մեծին Պռոշայ»[238]: Ցստակ է, գրչութիւնը սկսած է Ստեփանոս եպիսկոպոսին կենդանութեան վերջին ամիսներուն[239] եւ աւարտած է Բարսեղ Նորընտիր վանահօր առաջնորդութեան առաջին ամիսներուն: Զորրորդ՝ ցանցառադէպ եւ գոհացուցիչ է այս իրողութիւնը, որ այս ձեռագրին ընդօրինակութեան մեկենասը առանձին հանդիսացած է «ոմն ի կանանց Համանդուլ անուն հաւատաւոր եւ ապաշխարող, կուսամանուկ գոլով ի տղայութենէ, ետ գրել զսա...»: Հինգերորդ՝ զարմանալիօրէն չի յիշուիր հոս գեղարդ — նիզակին գոյութիւնը — «Գրեցաւ ... ի հրաշալի Այրիվանս, ընդ հովանեաւ սուրբ հրաշափառ եւ շնորհաբաշխ աջոյն Ցովհաննու Մկրտչին եւ սուրբ Ցակոբ բարեխօսի...: Գրեցաւ լուսազարդ մատեան ի թվ. Հայոց Ջ. եւ ԽԲ. (1493)»:

Սիմէոն Այրիվանեցիին վանահայրութեամբ Գեղարդի մենաստանին մէջ սկսած երկրորդ ծաղկումը[239ա] տարածուեցաւ մինչեւ ԺԵ. դարի վերջաւորութեան, ինչպէս արդէն ուսումնասիրուած եւ ներկայացուած գրչագրական եւ յիշատակարանային տուեալները փաստեցին: ԺԵ. դարաշրջանին բաւականէն աւելի հարուստ տեղեկագրութիւններուն գոյութիւնը կը հակակշռէ ԺԶ. հարիւրամեակին բացարձակ լռութիւնը Այրիվանքի մասին[240]: Այս մատենագրական եւ յիշատակարանային հետազօտութիւններուս ընթացքին չհանդիպեցայ որեւէ պատմական իրադարձութեան եւ կամ պատմագրական տեղեկութեան Գեղարդի մենաստանին մասին: Զարմանալի հաւանականութեամբ յանդելու ենք այս աչքառու եղրակացութեան, որ կա՛մ ԺԶ. դարուն Այրիվանքի մատենադարանէն ոչ մէկ ձեռագիր մատեան արտադրուած է[241] եւ անոր կապակցութեամբ տեղեկատու յիշատակարան մը գոյացած չէ[242] կա՛մ ալ եթէ արտադրութիւններ եղած են՝ մեզի չեն հասած[243] եւ կա՛մ անոնք դեռ գիտաշխարհին շրջանառութեան մէջ մտած չըլլալով՝ տակաւին անծանօթ եւ թաքուն կը մնան բանասիրութեան համար[244]: Ցամենայն

[238] Գ. Սրուանձտեանց, անդ, էջ 304 եւ Ցիշատակարաններ ԺԵ. դարի, Գ., թիւ 256, էջ 194:

[239] Մինչեւ հիմա ուսումնասիրած յիշատակարաններէն յստակ կ'երեւի Ստեփանոս եպիսկոպոսին վանահայրութեան ժամանակաշրջանը՝ 1488—1493: Նաեւ հմմտ. Անձնանուններ, 4, թիւ 644, էջ 671:

[239ա] Այրիվանքի կամ Գեղարդավանքի մեծութիւնն ու նշանակութիւնը մատնանշելու համար օտարազգիներուն՝ զուիցերաբնակ յայտնի դեղագործ (կենսագրականը տեսնել՝ Schweizer Apotheker-Taschenkalender 1978, էջ 9—11) Կ. Էնեցեան, մենաստանին յատակագիծը արտատպելէն ու չէնքերը կէտ առ կէտ թուելէն ետք (հմմտ. Dr. G. M. Enézian, Les connaissances médico-pharmacentiques de l'Antiquité et du Moyen-Age à travers les manuscrits arméniens, Rheinfelden 1982, էջ 54), անոր պատմութիւնը համառօտագրած է երեք պարբերութիւններու մէջ, որոնց առաջին հատուածն է հետեւեալը. «Le monastère de Geghard, à 42 km au sud-ost d'Erévan et à 7 km de Garni, pendant ses périodes de splendeur fut un centre spirituel de première importance, où se faisait l'enseignement universitaire et où on reproduisait les manuscrits. La grande partie des édifices étant rupestres, le monastère fut appelé jadis Ayrivank, monastère de la grotte. La présence de la relique de la Sainte Lance, en arménien Geghard, est à l'origine de son nom» (նոյնը, անդ, էջ 55):

[240] Գ. կաթ. Ցովսէփեան լուսանկարած եւ արտատպած է երկու անթուական խաչարձաններ, որոնք կցուած են Գեղարդի տաճարին հարաւային պատին: Երկուքն ալ ԺԶ. դարի գործ կը համարի (հմմտ. անդ, էջ 220ա եւ 221, պատկեր 174ա):

[241] Տարօրինակ կը գտնեմ գոնէ մէկ երկու գրչագիր մատեանի անգոյ ըլլալը. այնքան ժիրաժիր ընդօրինակութեան բաւական ծաւալուն գործունէութենէ մը վերջ՝ Այրիվանքի մէջ մէկէն տեղի ունեցա՞ծ է վայրէջք մը գրչագրային...:

[242] Գիտցածովս՝ դժբախտաբար դեռ մինչեւ այսօր մէկ կամ երկու հատորի մէջ չեն ամփոփուած ու հրատարակուած ԺԶ. դարի յիշատակարանները (հմմտ. ՀՍՀ, 6, էջ 413դ):

[243] ԺԷ. դարի սկիզբը՝ Շահ Աբասի արշաւանքները եւ անոր հրամանով կատարուած արտագաղթը իրենց աղէտաբեր հետեւանքը ունեցան նաեւ Գեղարդի մենաստանին եւ միաբաններուն համար: Առաքել Դաւրիժեցի աղեխարշ եւ սրտակեղէք բառերով եւ տեսարաններով նկարագրած է նաեւ Գեղարդի վանահօր՝ Աստուածատուր եպիսկոպոսին եւ վանականներուն դլխուն եկածը (հմմտ. Պատմութիւն Առաքել Վարդապետի Դաւրիժեցւոյ, Գ. տպ., Վաղարշապատ 1896, էջ 12, 17 եւ մանաւանդ՝ 47—49: Տեսնել նաեւ ՀԱ.—ի այս թիւին մէջ՝ Մ. Հայունի, Մեծոփավանքի Մատենադարանը, թիւ 12 ծանօթագրութիւնը): Ամէն կասկածէ վեր է, որ այս բռնագաղթին՝ Այրիվանքը ոչ միայն անձնակազմէն զոհեր ունեցաւ, այլ նաեւ կրեց գրչագրական եւ ժամապատկան գանձերու կորուստներ:

[244] Աչխարհի հայկական բոլոր գրչագիրներուն Մայր Ցուցակի առաջադրանքին եւ ծրագրին կատարեալ, ամբողջական, համապարփակ եւ համապատում իրականացումը ապագայի տարիներու հոլովոյթին մէջ՝ կ'երաշխաւորուի միայն ու միայն բոլոր — ան-

դէպս, մէկ կողմէ՝ ԺԶ. դարի պատմա-մատենագրական բացարձակ լռութիւնն ու յիշատակարանային աղբիւրներու արմատական անգոյութիւնը եւ միւս կողմէ՝ նաեւ հետագայ դարերէն պարբերաբար եկած տեղեկութիւններու սակաւութիւնը պատմախօս փաստերն են, որ Գեղարդավանքի ԺԳ.—ԺԵ. դարաշրջանը, մանաւանդ յանձին Մխիթար եւ Սիմէոն Այրիվանեցի մատենագիր, դրչագրող եւ կազմակերպիչ վանահայրերուն, եղած է ու պիտի մնայ աչխուժութեան եւ բեղմնաւորութեան բարձրակէտը: Այս իմաստով, Ա. Խ. Մովսիսյան յանգած է այս եզրակացութեան, թէ Գեղարդի «վանքի եւ դպրոցի ամենաուժեղ ծաղկումը տեղի է ունեցել 13—15-րդ դարերում եւ հատկապես այն շրջանում (13-րդ դարում), երբ դպրոցի գլուխ էր կանգնած խոշոր մատենագիր, անվանի գիտնական Մխիթար Այրիվանեցին: Սրա մատենագրական գործերը, առանձնապես ճառերն ու խրատները եւ կանոնները մի կողմից ապացույց են այն բանի, որ Մխիթարը խոշոր ու գիտուն դեմք է, դպրոցի ղեկավար ու դաստիարակ, իսկ միւս կողմից, որ Այրիվանքը այդ ժամանակ ունեցել է խոշոր գրադարան, մատենադարան, բազմատեսակ ինքնուրոյն ու թարգմանական հարուստ գրականություն»[245]:

Շարունակելի

ՄԵՍՐՈՊ ՀԱՑՈՒՆԻ

հատներու եւ հաստատութիւններու քով ծանօթ ու անծանօթ — ձեռագիրներուն նախ առանձնակի յայտնաբերումով եւ ցուցակային ներկայացումով: Ա՛յս ձեռագրացուցակներուն չգոյութեամբ՝ ոչ միայն Մայր Ցուցակի աշխատանքին իրագործումը բիւրապատիկ կը դժուարանայ, այլ աւելի՝ ան արդէն ի յառաջագունէ դատապարտուած է թերի եւ անկատար մնալու թանձրացեալ իրողութեան, որով այսպիսի վիթխարի ձեռնարկ մը պիտի դառնայ նպատակավրէպ...:

[245] Ա. Խ. Մովսիսյան, անդ, էջ 266:

© National Library of Armenia